

УДК 930.2:[355.09:179.6](477)"1914/2023"
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2023.05.1153>

«ТОЙ НЕ ЧОЛОВІК, ЩО НА ВІЙНІ НЕ БУВ»: ТРАНСФОРМАЦІЯ СТЕРЕОТИПУ ПРО ЧОЛОВІЧУ МУЖНІСТЬ В УКРАЇНІ (1914—2023 РОКИ)

Анастасія КІЛАР
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3360-513X>
аспірантка, Інститут народознавства НАН України,
відділ історичної етнології,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: anastasiakilar@gmail.com

Висвітлено питання трансформації поняття мужності українського воїна з кінця ХІХ ст. по сьогоднішній день. Авторка розглядає різні періоди та обставини, в яких перебували українські воїни та воїтельки, умови формування поняття мужності, його місце в світоглядно-ціннісних орієнтирах українських військовослужбовців. Особливу увагу приділено періоду російсько-української війни (з 2014 року до сьогодні) з огляду на актуальність цієї теми. У статті висвітлено образ сучасного українського воїна, сприйняття суспільством нового іміджу Збройних Сил України як єдиної структури, яка гарантує безпеку країни. Зважаючи на те, що війна триває і знаходиться в активній фазі, надзвичайно важливо фіксувати різні аспекти сучасної історії, одним з яких є військовий досвід. Це і визначає актуальність нашої теми. Мета статті — з'ясувати особливості трактування поняття «мужність» в різні періоди історії України. Об'єктом дослідження є український воїн в період від ХІХ ст. по сьогоднішній день, а предметом — уявлення про мужність в різні періоди та трансформація цього поняття. Методологічною основою дослідження є міждисциплінарний підхід, який суттєво розширює межі дослідницьких перспектив. Ключову роль у вивченні цього питання є усна історія як джерело і метод. Територія дослідження охоплює всю сучасну територію України. Хронологічні межі дослідження: з кінця ХІХ ст. (українці в арміях Австро-Угорщини, російської імперії) — і по нині (включно із періодом повномасштабного вторгнення росії в Україну після 24 лютого 2022 р.).

Ключові слова: Перша світова війна, Друга світова війна, війна в Афганістані, російсько-українська війна, мужність, медики, воїни, волонтери, віра, Галичина, ЗСУ, Україна, СРСР, РФ.

* Усі власні назви держави-агресорки означають з маленької букви. — Авторка.

Anastasia KILAR
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3360-513X>
Postgraduate student of the Department of Historical
Ethnology,
Ethnology Institute of the National Academy of Sciences of
Ukraine,
15 Svobody ave., Lviv, 79000, Ukraine,
e-mail: anastasiakilar@gmail.com

«HE IS NOT A MAN WHO HAS NOT BEEN AT WAR»: TRANSFORMATION OF THE STEREOTYPE ABOUT MALE COURAGE IN UKRAINE (1914—2023 YEARS)

The article highlights the issue of the transformation of the concept of courage of the Ukrainian warrior from the end of the 19th century to the present day. The author considers different periods and circumstances in which Ukrainian soldiers and women soldiers were, and what exactly affected the concept of courage. Special attention is paid to the period of the Russian-Ukrainian war from the point of view of the relevance of this topic.

The article highlights the image of a modern Ukrainian soldier, society's perception of the new image of the Armed Forces as a single structure that guarantees the country's security. Given that the war continues and is in an active phase, history continues to be written and therefore it is extremely important to record the contemporary experience and continue to explore it from various perspectives.

This determines the relevance of our topic.

The purpose of the article is to find out the peculiarities of the concept of courage in different periods of history.

The object of the study is a Ukrainian warrior from the 19th century to the present, and the subject is the idea of masculinity in different periods and their transformation.

The methodological basis of the research is an interdisciplinary approach, which significantly expands the boundaries of research perspectives. Oral history as a source and method plays a key role in the study of this issue.

The territory of the study covers the entire modern territory of Ukraine. Chronological boundaries of the study: from the end of the 19th century. (Ukrainians in the armies of Austria-Hungary, the Russian Empire) — and up to now (including the period of the full-scale Russian invasion of Ukraine after February 24, 2022).

The source base of the work was published and unpublished oral history sources, periodicals, mass media, monographs, field research materials.

Keywords: Russian-Ukrainian war, courage, medics, soldiers, volunteers, Armed Forces.

*Присвячується світлій пам'яті
Миколи Майорчака¹,
мого чоловіка, найкращого друга,
люблячого сина,
історика, археолога, аспіранта, воїна,
командира гранатометного відділення
10-ОГШБр «Едельвейс».
Він став для мене прикладом мужності,
незламності і сміливості (іл. 1).*

Вступ. Війна в Україні — історія не про події та дати, не про політиків і країни, які беруть в ній участь. В першу чергу, — це історія про людей, які вирішили захищати свою Батьківщину, про їхню мотивацію та мужність, про побратимство, любов та смерть. В умовах війни характер людей або зміцнюється, або знищується, змінюються життєві переконання та світогляд, проявляються нові навички та вміння, подекуди й таланти.

Головна мета статті — це дослідити поняття мужності українського воїна в умовах війни та під час військової служби, простежити процес формування та

виявити аналогії його трактування в попередніх періодах нашої історії.

Не випадково в назві присутня приказка «той не чоловік, що на війні не був». Подібну тезу використав французький історик Андре Рош у своїй праці «Перша стаття», в якій автор аналізує основні стереотипи про чоловічу мужність, відвагу і сміливість які сформувалися в період між Французькою революцією та Першою світовою війною. Стислий перелік деяких із цих стереотипів: 1) чоловік має виглядати як чоловік (відхід від моди, де чоловіки були в деяких моментах схожі з жінками — носіння перук, туплі на невеликих підборах, елементи одягу з кружевом тощо); 2) формування поняття побратимства на війні; 3) чоловік не має показувати страху в умовах війни, має всіляко проявляти себе як безстрашний герой. У Франції цей період визначається появою обов'язкової служби в армії, тож з цього моменту і набуває поширення стереотип «не служив — не чоловік» [1].

Методи та методологія включає джерельну базу, яка складається з усної історичної нарації, із публікацій у засобах масової інформації, офіційних нормативних документах, з власних польових матеріалів. *Територіальні межі*

¹ Микола Майорчак (01.07.1992—02.06.2023) — уродженець села Вовків Львівської області. Навчався у Вовківському закладі загальної середньої освіти I—II ступенів Львівського району Львівської області, згодом продовжив навчання у школі-гімназії міста Перемишляни. Закінчив історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка. У 2021 р. вступив в аспірантуру до Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, вивчав археологію. Брав участь у низці археологічних експедицій, досліджував античну історію, історію раннього християнства та поселення липицької культури. Брав участь у науково-дослідницькому проєкті «Локальна історія», де записував свідчення очевидців визвольних змагань на території України. Обіймав посаду старшого наукового співробітника Львівського історичного музею, займався науково-дослідною роботою, вивчав колекцію античних пам'яток у фондах музею. Учасник Революції Гідності. Із початком повномасштабного вторгнення РФ без вагань став на захист Батьківщини від окупантів. Спочатку перебував на військовій службі в одному з відділів Львівського районного територіального центру комплектування та соціальної підтримки Львівської області. Згодом виконував бойові завдання у лавах 10-ї окремої гірсько-штурмової бригади «Едельвейс» оперативного командування «Захід» Сухопутних військ Збройних Сил України. Загинув в районі с. Білогорівка Бахмутського району, залишаючись відданим своєму життєвому принципу: «Бог, Україна, сім'я».

Іл. 1. Микола Майорчак

включають усю територію України, *хронологічні межі* — 1914—2023 роки.

Стан наукової розробки проблеми. Російсько-українська війна триває вже 10-й рік. За цей час вийшло чимало статей, монографій, документальних фільмів, фотовиставок на окреслену тематику. Наприклад, актуальною є стаття Мирослава Борисенка «Формування образу українського військовослужбовця в контексті україно-російського збройного конфлікту. Від віктимізації до героїзації» [2]. В цій статті висвітлюється образ українського військовослужбовця на початку російсько-української війни 2014 р. У цій праці автор підняв питання сприйняття військовослужбовців суспільством, впливи на формування іміджу воїнів. Дуже влучно автор описує і порівнює цей процес в період від розпаду СРСР до початку війни росії проти України у 2014 р. Дослідник зазначив, що українська армія у 1991 р. «народжувалася з лона колишньої радянської армії, і не виробила власної репрезентації в суспільстві». В статті також описуються стереотипні уявлення українського воїна, та їхні зміни після початку війни росії проти України. Праця М. Борисенка є надзвичайно важливою не тільки з огляду на її актуальність, але й тому, що сам історик став на захист нашої країни у 2015-му році. Багато питань, які дослідник описує, написані в тому числі і з власного досвіду, що робить статтю більш інформативною та репрезентативною.

Окремо хочу приділити увагу дослідженню, присвяченому війні росії проти України у трьох книгах — «Перелом: війна росії проти України у часових пластах і просторах минувшини» [3]. Збірники складаються з численних статей різних авторів про різні періоди, коли Україна боролася із російським гнітом та окупацією. Слід зазначити, що в збірнику є статті, які висвітлюють проблему спротиву України росії не тільки з військової точки зору, але й культурної та навіть релігійної. В першій книзі і першому розділі є статті, присвячені питанню російської культури, релігії, пропаганди та їх подальший вплив на початок збройного вторгнення росії в Україну. Хронологічні межі досліджень доволі широкі: від початку Київської Русі і до сьогодення. Історична ретроспектива дає можливість зрозуміти витoki проблем, катастроф, з якими українцям доводиться сьогодні зіштовхуватися, причини загарбницьких намірів ро-

сії впродовж віків заволодіти не тільки територією України, але й її історичною спадщиною.

Також з 2014 р. вийшло чимало наукової літератури, мемуарів, щоденників, спогадів, журналістських досліджень, серед яких привертає особливу увагу праця Сержа Марко «Хроніка гібридної війни» [4] з огляду на її об'єктивність та користь не тільки для історика, але й для кожного громадянина України. Важливим джерелом для розуміння поведінки бійця та зовнішніх обставин під час війни є навчально-методичний посібник «Психологія бою» [5], виданий кафедрою морально-психологічного забезпечення Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, адже автори книги — учасники бойових дій на Сході України, спеціалісти у військовій справі. Серед джерел науково вартісними є п'ять випусків «Усна історія російсько-української війни» [6] М. Павленка, В. Мороко та ін. охоплюють інтерв'ю із воїнами, учасниками російсько-української війни з 2014 р. по 2019 р.; журналістський проект «Радіо Свобода» «АД 242. Історія мужності, братерства та самопожертви» [7] — є збірником історій українських воїнів, які брали участь в обороні Донецького аеропорту та увійшли в сучасну історію України як символ мужності, незламності, героїзму. Російські окупанти почали називати наших захисників кіборгами, саме через їх рішучість та непохитність це означення закріпилося і в українській культурі. Джерельною основою дослідження є також праця Михайла Галуцка «За пів кроку до перемоги. Військове будівництво та операції Галицької Армії в 1918—1919 роках». Автор проаналізував питання розбудови збройних сил, розподілу повноважень ключових органів державного керівництва та військового командування того періоду, описав найважливіші воєнні операції та розглянув альтернативні варіанти перебігу польсько-української війни 1918—1919 рр. Та найважливішим, на мою думку, у цій праці, є паралелі, які проводить автор, із сучасною війною Росії проти України, адже М. Галуцка — учасник бойових дій, який поділився власним досвідом, здобутим на полі бою [8].

Джерельною базою роботи стали записані авторкою інтерв'ю з українськими воїнами російсько-української війни (з 2014 по 2023 рр.). Розповіді бійців охоплюють широке коло тем, зокрема побут,

шлях воїнів до війни, підготовка до бойових дій, побратимство, проблеми, з якими доводиться зіштовхуватись в армії, в цивільному житті, в суспільстві. Кожна історія є по-своєму унікальна та важлива для кращого розуміння подій війни.

Окрім власних записаних інтерв'ю, розмов із воїнами, джерелами для написання роботи стали спогади бійців, опубліковані в ЗМІ, мемуари, щоденники, інтерв'ю у відео та подкаст форматах. Звичайно, неможливо охопити розповіді всіх учасників війни, адже на сьогодні в лавах Збройних Сил України служить майже мільйон осіб, багато з яких вже немає серед живих. Та попри це, в доступі є широкий спектр джерел, які обов'язково варто залучати в дослідження. Науково та суспільно важливим завданням є запис та фіксація спогадів військовослужбовців. Нагальною потребою для дослідників є йти по гарячих слідах, поки ті спогади свіжі, а воїни живі.

Основна частина. Формування поняття чоловічої мужності на війні в Україні можна поділити на декілька періодів, тісно між собою пов'язаних і хронологічно близьких. Це насамперед Перша та Друга світові війни, радянська Червона армія, 1990-ті — 2000-ні роки в незалежній Україні, російсько-українська війна 2014—2023 років. Простежимо, як впродовж більш ніж століття сформувалось та трансформувалося поняття чоловічої мужності у нерозривному зв'язку з війною чи військовою службою. Джерельною основою в першу чергу є переважно усні джерела, розповіді очевидців описаних подій.

Перед Першою світовою війною українці входили до складу збройних сил Австро-угорської та російської імперій.

Збройні сили Австро-Угорщини (1867—1918 рр.) склалися із сухопутних, військово-морських та військово-повітряних сил. Українці становили 9% всього особового складу збройних сил імперії, зі 105 полків 9 були сформовані з українців. До 1914 р. окремий військовий підрозділ формувався постійно з однієї території, тож більшість вояків полку могли бути або сусідами, або із сусідніх населених пунктів [9, с. 20—22]. До складу австро-угорської армії входили представники близько десяти різних народів. Збройні сили Австро-угорської імперії склалися з трьох частин (троїстість збройних сил): 1) спільне військо (формувався з населення двох частин держави), також називали «імператорськими та коро-

лівськими» збройними силами; 2) збройні сили Австрійської імперії — «царсько-королівський ландвер» і «царсько-королівське ополчення»; 3) збройні сили Угорського королівства — «королівський угорський гонвед» і «королівське угорське ополчення». Також була і окрема, четверта частина збройних сил, яка складалась з населення Боснії та Герцеговини, «боснійсько-герцеговинські». Вони були нечисленні і повністю входили до структури спільного війська. На все чоловіче населення обох частин держави було покладено військовий обов'язок з 1866 р. З 19 до 42 років усіх визнаних придатними та не позбавлених цивільних прав заносили до списків австрійського або угорського ополчення. Після служби, військового відправляли в резерв на 7 років, а з 1912 року — на 8 років. З резерву могли викликати на навчальні і контрольні збори. З початком війни резервістів викликали до військових частин, де вони могли пройти перепідготовку за необхідності, потім відправляли їх для поповнення втрат особового складу на фронті до своїх частин. Офіцерський склад формували на добровільних засадах. Термін служби офіцерів був необмежений, хоча у відставку йшли переважно після 40 років служби, або після досягнення 60 років. Офіцери повинні були мати середню спеціальну або вищу освіту. Також обов'язковим було знання «полкових мов». Головною мовою в «німецьких частинах» була німецька мова, а в «угорських частинах» — угорська. Полкова мова — мова, за винятком «командної», якою розмовляли не менш ніж п'ята частина військовослужбовців підрозділу: українська («русинська»), чеська, словацька, словенська, італійська, румунська, польська, сербохорватська. Українці в Угорському королівстві зазнавали національного утиску, тоді як в Австрійській імперії українські військовослужбовці мали право на навчання рідною мовою. Українці служили переважно в піхоті та обозі, небагато українців було серед унтер-офіцерів та офіцерів [10]. Щоб отримати офіцерський чин, окрім вищої і середньої освіти, потрібно було пройти навчання в кадетських школах та військових академіях. Австро-угорська влада не надто довіряла українцям у питаннях адміністрування українських земель монархії, і надавали перевагу полякам, тому для багатьох українців двері до таких навчальних закладів були зачинені. У 1910—1911 рр. серед кадрових офіцерів українцями були

0,2%, офіцерами резерву — 0,3% [11, с. 107]. Були й ті, кому вдавалося ставати військовими чиновниками, військовими юристами і військовими лікарями. Прикладами є Ярослав Окуневський та Орест Зарицький — лікарі флоту, які досягли рангів, еквівалентних адміральським [10]. Українців залучали до активних бойових дій, де вони проявили високу стійкість та мужність. Про це свідчить інформація про нагородження українських вояків. Наприклад, Осип Баб'юк, який з 1914 р. служив фойерверкером 1-го батальйону, влітку 1915 р. за вірцевість у військовій службі отримав офіцерське звання та був призначений на посаду у штаб 31-го полку польової артилерії австро-угорської імперії. Також був нагороджений бронзовою медаллю за відвагу та військовим хрестом Карла. Численність нагород за бойові заслуги, за мужність, бойові заслуги на фронті, воєнні заслуги свідчать про усвідомлення важливості залучення українців до імперської армії верховним командуванням [11, с. 111—112] (іл. 2).

Наприкінці XIX — на початку XX ст. в Галичині та на Буковині почали організовуватися національні формування, їх утворенню передувала діяльність ряду легальних державних організацій спортивного і парамілітарного характеру, таких як «Соколи» (1894 р.). Напередодні Першої світової було сформовано близько 900 таких груп, які були об'єднані в єдиний центр «Сокіл-Батько». З 1909 р. при сокільських організаціях формуються напіввійськові групи — Стрілецькі курені. У 1900 р. з'являється нове українське об'єднання «Січ», яке мало пожежно-спортивний профіль, що дозволяло проводити тренувальні збори з холодною зброєю, а передовсім вправи з гуцульськими топірцями і списами. У 1911 р. утворився український аналог скаутського руху — «Пласт». У 1912 р. виникли перші легальні організації «Січових стрільців», які мали воєнізований характер і могли використовувати вогнепальну зброю [12, с. 208—209]. Австрійська влада прихильно ставилась до створення таких організацій, як «Пласт» і підтримували діяльність гуртка. Для українців ці об'єднання стали можливістю для молоді об'єднуватися навколо патріотичної ідеї, мали на меті виховувати в молоді єдність, народну силу і почуття честі та гідності шляхом вдосконалення фізичних якостей, витривалості, розумінні праці у спільному гурті та дисципліну. Саме ці поняття були

Іл. 2. Старшини артилерійського відділу австро-угорського війська, 1910-ті рр. (Джерело: <https://cutt.ly/Gwzfbv2v>)

основою виховання молодого підростаючого покоління. Характерним є гімн об'єднання «Сокіл» [13], де оспівуються риси, якими має бути наділений українець², тут ми бачимо і тяглість до попередніх поколінь — козаків, як прикладу, на який мають рівнятися тогочасні юнаки. Таким чином, мужність в тогочасні роки — прояв любові до своєї країни, бути працьовитим, мати здорове тіло і душу, боротися до смерті, до загину за Україну.

Слід зазначити і про національну спрямованість цих організацій як мотивацію записуватись до них, адже в багатьох керівних документах молодіжних організацій Східної Галичини зазначалось про «побудову соборної України, яка б не зазнавала національного, політичного та духовного гноблення» [14, с. 102]. Головні організаційні засади стрілецького руху: добровільність, взаємодопомога, рівність, дотримання закону та виконання усталених правил поведінки в суспільстві, пошана власної і чужої гідності, моральність, чесність, патріотизм [14, с. 102]. Бажаючим міг

² Соколи, соколи, вставайте в ряди,

Нас поклик, бодрімо, звиває

Здорові у тілі й здорова душа,

Де сила, там воля витає.

Як славно бувало, козацькі сини

Боролись до смерті, загибу

Боротись будемо соколи всі ми,

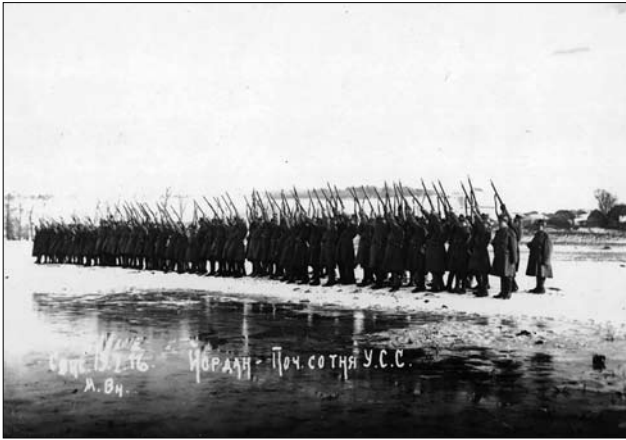
За нашу святую Україну.

Лети же, соколе, в далекі степи,

У гори, в ліси та в лимани.

Прапори сокільські високо неси,

Хай нарід під ними вільний стане! [13]

Іл. 3. Українські Січові Стрільці, 19 січня 1916 р. (Джерело: <https://cutt.ly/uwzfbHcI>)

бути кожен українець та українка, а одна із стрілецьких заповідей була: «Буду добрим сином України та добрим вояком і добрим товаришем в стрілецтві, щоб спільним трудом і спільними силами зробити краю долю Вітчизні» [15, с. 243]. Перед початком Першої світової війни перед українським народом на західних землях поставало питання, що робити у разі збройного протистояння Австрії та росії. 7 грудня 1912 р. відбувся з'їзд українських нотаблів та вирішив, що в такому разі український народ стане проти російської імперії. Така ж ухвала була прийнята 14 грудня на зборах українського жіноцтва. Також важливо зазначити, що на жіночих зборах 14 грудня у Львові було засновано «Жіночий організаційний комітет», який одразу зорганізував санітарні курси та організував збір грошей на потреби України. Суму зібраних грошей було передано в часи мобілізації Українській Бойовій Управі на суму понад 9000 корон. Це був початком творення частин УСС і один із перших грошових зборів [16, с. 8—9]. Отже, молоді чоловіки і жінки об'єдналися навколо ідеї боротьби із загрозою вторгнення російської імперії. Українці в Австро-Угорській імперії мали більше лояльності з боку влади, аніж їхні співвітчизники на Наддніпрянській Україні. Відчуваючи загрозу існування української ідентичності, вони об'єдналися в організацію Українських Січових Стрільців, яка згодом брала участь у багатьох воєнних операціях. Поняття мужності змінюється із гасел патріотичного виховання молоді «бути здоровим тілом і душею, працьовитим, любити свою країну, за потреби загинути за неї» на підготовку до збройного відстоювання національних ідей, від теорії до практики (іл. 3).

Україна часів Гетьманщини була напіввійськовою країною, і після окупації її російською імперією, з часів Петра I та Катерини II почали розроблятися плани щодо її трансформації у загальновійськовій імперській формі. Саме тому серед генералітету Російської імперії було чимало нащадків козацької старшини. Це спостерігаємо під час російсько-турецької війни 1806—1812 рр., і у війні із Францією 1812—1815 рр., значна кількість генералів тоді були українського походження, вони були прямими нащадками української козацької старшини з правами малоросійського дворянства: О. Богдановський, А. Богуславський, М. Коробко, М. Карпенко, О. Красовський, В. Марченко та інші. Серед військовослужбовців українського походження були й ті, чий погляд не збігався із державною політикою імперії. Наприклад, у 1862 р. особливою слідчою комісією у Санкт-Петербурзі під головуванням князя Голіцина розбиралась справа про колезького секретаря О. Строніна, губерньського секретаря Шевича, штабс-капітана Лободу, вчителя Полтавського кадетського корпусу Шиманова. Їх звинувачували у розповсюдженні «обурливих творів і брошур», але головне у «діяльній участі в освіті гуртків для збудження, під виглядом суспільства грамотності, незадоволення народу до уряду з метою відокремлення Малоросії». Іншими словами звинувачували у прояві національної свідомості [16, с. 65—66]. Імператори російської імперії, а особливо Катерина II, усвідомлювали загрозу існування Гетьманщини, боялися, що якщо не вдасться підкорити ці землі, вони поставлять під загрозу плани перетворення України на частину своєї імперії. Козаки були відомі своєю любов'ю до свободи, проявляли свою мужність в боях із Османською імперією. Після ліквідації автономного устрою Гетьманщини Катерина активно взялась за інтеграцію козацьких земель в імперію, з культурної та економічної точки зору. Українські землі почали ставати імперською колонією, Південь України став привабливим для нових емігрантів, внаслідок чого став багатонаціональним краєм. Найбільшу проблему для імператриці становила козацька еліта, з якою вона не хотіла йти у відкритий конфлікт. Старшинам було запропоновано стати частиною російського дворянства за «Жалуваною грамотою дворянству» 1785 р., таким чином вони ставали привілейованим станом російського суспільства. Вимоги поступово збільшувалися.

лись, і вже згодом, щоб стати дворянином, потрібно було «мало не стати росіянином» в повному обсязі. Рядове козацтво стало цінним ресурсом для імперської армії, частина з них були зараховані до кавалерійських (гусарських) або карабінерських частин російської армії. Решта стали селянами або були закріпачені. Таким чином, козацька військова верхівка, а також рядовий склад стали важливим ресурсом для підсилення російської армії. Саме через свою мужність, козаки стали вагомим трофеєм в руках імператриці, і в майбутньому відігравали важливу роль в успішних військових операціях російської імперії.

В армії російської імперії серед офіцерського складу українці складали щонайменше 20—25%, з яких генералів — представників вищої офіцерської ланки близько 25% особового складу. На початку ХХ ст. серед 530 генералів і адміралів російської армії близько 260 були українці за національністю або місцем народження. Слід зазначити, що офіцери вважалися основою регулярної армії, особливо коли йдеться про успіхи у веденні війни. Значна кількість українців здобували військову освіту в Імператорській Миколаївській військовій академії, згодом стали відомими генералами російської армії: М. Волховський (народився в Полтаві) — генерал-майор під час Першої світової війни, Г. Васильченко (народився в м. Ізюмі Харківської області) — генерал-майор, О. Оселецький (родом з Волинської губернії) та багато інших [18, с. 105—108]. І хоча російська армія кінця ХІХ — початку ХХ ст. була багатонаціональною (росіяни, українці, білоруси, поляки, німці, латиші, литовці, естонці, грузини, вірмени, татари, кавказькі мусульмани, молдавани, фіни, шведи, караїми, корейці, удмурти, карели, мордва, чуваші, роми, представники інших етносів), вагомий вплив на неї українців не підлягає сумніву [17, с. 63]. Козаки часто використовувались російською владою як нерегулярні козацькі полки. Найяскравішим прикладом застосування боєздатності козаків російською імперією були Наполеонівські війни (1812—1816 рр.). Із початком франко-російської війни, імператор Олександр І згадав про козаків, адже рекрутська система формування не дозволяла швидко набрати солдатів у належній кількості. Близько 23 тисяч козаків взяло участь в цій війні з Правобережжя та Лівобережжя. Формування і забезпечення проводилось козацькими громадами. Козаки охоче записувались до пол-

ків, оскільки уряд обіцяв податкові пільги та звільнення від наступних рекрутських наборів. В наступні періоди козаків не так активно залучали до бойових дій, більше використовували для іміджу імперії. Це було під час Східної війни (1855—1856 рр.) та під час першого (1830—1831 рр.) і другого (1863—1864 рр.) польських повстань. Козаки переважно несли тилову службу, часто охороняючи комунікації діючої армії, також проводили паради для підтримання авторитету імператорської влади [19]. Мужність в цьому випадку проявлялась у несенні служби, участі в бойових діях за інтереси російської імперії, апелюючи до славетного і героїчного козацького минулого. Козаків використовували як найманців, пропонуючи натомість пільги та звільнення від рекрутських наборів в майбутньому. Саме козацтво офіційно як окремий стан на території російської імперії існував ще до 1917 р., до лютневої революції, аж поки не скасували всі соціальні стани.

В повсякденні українці, звичайно, виділялися серед представників російської армії, часто офіцери співали «пісні своєї батьківщини», розповідали «малоросійські анекдоти», замовляли денщикам і кухарам готувати борщі, вареники, галушки, фотографувалися в салонах в одязі українських гетьманів, запорозьких козаків, писали та читали книги з історії свого народу. Під час Кримської війни 1853—1856 рр. чернігівські і полтавські козаки, наслідуючи запорожців «голять собі голови і на маківці залишають шматок довгого волосся, від чого сусіди його, росіяни, називають малоросіян хохлами... Полковими командирами обрані представники кращих із тутешніх старовинних прізвищ» [17, с. 61—65]. До кінця ХІХ ст. козаки хоч і намагалися вберегти свою ідентичність, традиції і звичаї, все ж опинилися у доволі не найкращому становищі. Російській імперії було не вигідно, щоб козацтво відновило всі свої традиції і звичаї у повному обсязі, і поступово козаків вписали і загальноросійську суспільну структуру з певними окремими відмінностями. Фактично, сподівання козаків, на збереження залишків своїх традицій в нових умовах, не виправдалися. Їх менше залучали в активні бойові дії, більше використовували для іміджу імперії на парадах та інших державних подіях. Російська імперія використала славу та мужність козаків і зробила все можливе, щоб ці поняття знищити.

Першу світову називають Великою війною, вона була найбільшою трагедією Європи того часу. Для українців ця війна стала трагічною сторінкою історії ще й тому, що доводилось воювати в арміях воюючих між собою країн, один проти одного. Українські землі перетворилися на зону бойових дій або прифронтову зону між російською армією та військами австро-німецького блоку. Тут проходив російський Південно-Західний фронт, з 1916 р. додався — Румунський. До російської армії було мобілізовано близько 4,5 млн, а до австро-угорської — 250 тисяч українців [20, с. 48—49]. В цей час також почали формуватися українські національні частини. У 1914 р. був сформований добровільний легіон Українських січових стрільців (УСС) в кількості 2500 осіб. Мужність Українських Січових Стрільців тісно переплітається із поняттям героїзму та готовністю віддати своє життя за Україну. Це чітко простежується у стрілецькій пісенності:

*Ідем, несем гнів, месть в серцю,
Гнобителям всім!
Ненько-Україно! Сліз не проливай,
Ми за тебе згинем. Засвітає рай!* [21, с. 55]

У 1914 р. у Львові створений «Союз звільнення України» — позапартійне об'єднання, що виступало за автономію української Галичини та створення незалежної України з українських земель російської імперії. На українських землях підконтрольних росії у 1917 р. виникла незалежна українська держава — Українська народна республіка (УНР), у 1918 р. на західноукраїнських землях — Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР), а 22 січня 1919 р. було оголошено про акт возз'єднання між ЗУНР та УНР. В результаті подальшої агресії сусідніх країн територія ЗУНР була окупована Польщею та Румунією, а УНР також не зберегла своєї незалежності, адже в 1920 році вся її територія була окупована Червоною Армією. Українці по обидві сторони фронту прагнули незалежності, а по факту опинилися по обидва боки ворогуючих імперій, які мали загарбницькі плани щодо України і аж ніяк не були зацікавлені у втіленні державницької ідей українців на своїх землях. Цей період характерний формуванням національної ідентичності, бажанням до самостійності й незалежності українців. Розпад Австро-Угорщини та революція в російській імперії дав цей поштовх, і вже жодна альтер-

натива, окрім як самостійна Україна не влаштувала. Поняття мужність в цьому випадку проявлялась у прагненні до незалежності, єднанні всього українського народу.

Восени 1917 р. в Росії після збройного перевороту до влади приходять більшовики. В Україні в цей період завершується формування організаційних українських національних військових структур та творення основ армії УНР. 1 листопада 1917 р. Центральна Рада перейшла до створення Української національної державності і звернулась до населення з відозвою, в якій оголосила себе вищою краєвою владою, а Генеральний Секретаріат — урядом України. Для повноцінного функціонування створили Генеральний секретаріат військових справ, на чолі якого став С. Петлюра. Центральна Рада почала активну роботу на Південно-Західному і Румунському фронтах із створення власних збройних сил. Станом на жовтень 1917 р. укомплектовані українські частини нараховували 60 тисяч вояків. Генеральний військовий секретаріат УНР створив статут для українських частин, було розіслано по арміях «Наказ Українському Війську щодо внутрішнього порядку (національної військової дисципліни)». Це був перший військовий статут Збройних Сил, що відроджувалися і визначав обов'язки рядових та офіцерів, взаємовідносини між ними.

Армія мала органічно доповнювати суспільство, а не бути відокремленою від нього, мала стати школою з підготовки громадян. Восени 1917 р. з'явилися перші національні військові заклади для підготовки кадрів Збройних Сил. В той час російські більшовики вже активно протидіяли становленню України як незалежної держави із власною армією. 14 листопада 1917 р. С. Петлюра, який займав посаду Генерального секретаря по військових справах, виступив із зверненням до народу і армії, в якому закликав українців стояти разом і «бути організованими та об'єднаними, усі за одного і один за всіх. Наше військо молоде, воно щойно стає на ноги, і своїм порядком ви доведете, що ви є славні нащадки наших великих предків. Як один станьте довкола Центральної Ради та її Генерального секретаріату. Не допускайте погромів та заворушень, бо якщо їх допустите, то ганьбою вкриєте славне ім'я українського вояцтва. Жодних погромів на нашій землі не мусить бути. Я вже викликав українські

полки та дивізії для охорони ладу на Україні» [22, с. 111]. Особливу увагу в армії надавали демократизації у відносинах командирів із підлеглими, водночас права командирів обмежувались і збільшувались повноваження солдатських рад і комітетів. Таким чином, уряд УНР досягнув завершення організаційному формування Збройних Сил. Існували вищі військові органи влади: Генеральний військовий секретаріат, що виконував функції національного Міністерства оборони, Генеральний Штаб, Всеукраїнська Військова Рада і військові ради різних рівнів на місцях. Також був завершений процес формального підпорядкування усіх частин колишньої російської армії на території підконтрольній урядові УНР [22, с. 107—113]. Прагнення до самостійності, незалежності від панування росії стало основою не тільки мужності, але й формування державності та гуртування української національної сили. Якщо на початках УНР ще розглядала варіанти самостійної України в рамках нової, більш демократичної росії, то з часом ці думки змінювались до прагнення цілковитої незалежності. Незадоволення політикою УЦР і особливо II Універсалом (УЦР передала росіянам право формування українських частин) щодо сценарію існування України в рамках нової росії в першу чергу висловлювали вояки, розквартировані в Києві 2-го Українського полку імені гетьмана П. Полуботка³. В ніч з 4 на 5 липня 1917 р. вони почали збройне повстання і написали відозву: «Ми, українці-козаки, не хочемо мати свободи лише на папері, або пів свободи. Після проголошення першого Універсалу (другого ми не визнаємо), ми приступаємо до зведення порядку в Україні. Для цього ми всіх росіян і ренегатів, які гальмують роботу українців, скидаємо з їх постів силою, не рахуючись з російським Урядом» [23]. На жаль, для вищого керівництва тоді це здавалось надто радикальним, і до ідеї цілковитої незалежності прийшли пізніше, вже у IV Універсалі, прийнятому 9 січня 1918 р. Таким чином, вояцтво активно виступало за цілковиту незалежність, не погоджувалось з ідеєю існування України в рамках росії, хоч і «нової» (іл. 4).

Велику увагу військове командування приділяло українізації полків. 18 липня 1917 р. командувач Південно-Західним фронтом Л. Корнілов видав на-

Іл. 4. Українізовані війська у Києві, 1917 р. (Джерело: <https://cutt.ly/9wzfn12Y>)

каз про українізацію 34-го армійського корпусу в складі 104-ї і 153-ї піхотних дивізій. Це супроводжувалось труднощами через відсутність українців серед особового складу. Успішна українізація війська проходила в корпусах укомплектованих переважно українцями, які прагнули до створення власного війська і створенням національної автономної держави, чим зміцнювали дисципліну. Серед таких корпусів був VI російський корпус Південно-Західного фронту. За різними даними було українізовано від 300 тисяч до 4 млн вояків, точну кількість невідомо, адже не було започатковано реєстр про кількість українізованих військових формувань. Більшість українізованих частин присвоювали собі імена українських діячів, які виступали за відокремлення цілком України від росії, жодна частина не захотіла називатися іменем того, хто стояв на засадах порозуміння з росією. Саме в цьому і була причина кризи, з якою довелося зіштовхнутись керівництву УНР. Поки вище керівництво розглядало варіанти існування України як частини росії, вояцтво було готове зі зброєю в руках боротися саме за самостійну державу. Українське вояцтво отримувало найвищу оцінку щодо своєї дисципліни не тільки з боку власного командування, але й з боку московських старшин. Поки російська армія розпадалась, московські частини перетворювались на мародерів, які думали про грабунки і скоріше повернення додому, українські вояки в цей час зголосилися зі зброєю в руках в дисципліноване українське вояцтво [24, с. 8]. На жаль, всі ці формування не були об'єднанні, частина з них піддалися більшовицькій агітації, виснажені довготривалою війною, позбавлені матеріально-технічного забезпечення і сповнені бажанням повернутися додому, часто самоліквідувались [25, с. 73—74].

³ Ці події увійшли в історію як виступ полуботківців.

Іл. 5. Бійці УСС. Гора Маківка, квітень 1915 р. (Фондова збірка, Мейл-Арт Музей, місто Львів. Джерело: <https://cutt.ly/IwzfmKrg>)

1 серпня 1914 р. було створено Головну Українську Раду, яка поставила перед австрійським командуванням питання про організацію в австрійській армії окремого українського формування. 6 серпня 1914 року у львівській газеті «Діло» з'явилося звернення Головної Української Ради «до всього українського народу» із закликом добровольців долучатися до лав Українських Січових Стрільців (УСС). Виявили бажання долучитися 28000 добровольців, проте австрійський уряд дав дозвіл для 2,5 тисяч. Ядро легіону становили члени довоєнного січового, сокольського і пластового руху. Найбільшим успіхом легіону була битва на горі Маківка 29 квітня — 4 травня 1915 р. Легіон брав участь в боях під Болеховом, Галичем, Завадовом і Семиківцями, а в лютому 1918 року легіон вирушив у похід в Україну, розташовувались у Херсонщині і були приписані до групи архієпископа Вільгельма Габсбурга (полковник Василь Вишиваний). Пізніше переведені на Буковину, а також брали участь у боях із поляками за Львів [26]. Вояки УСС були вмотивованими служити у війську на благо України: «Не знав бо я ще характеру моєї праці, не знав нового середовища, не знав навіть, куди їду, а хотів я бути вповні собою, їхав я з твердою постановою, що на новому пості я мушу бути даліше УСС-ом — себто всю мою діяльність спрямовувати на добро України, хоча я і знав вже стільки, що цього не буду могли голосити «урбі ет орбі»» (Северин Левицький) [27]. Ключовою для УСС була битва на горі Маківка. Ця битва стала символом героїзму українських вояків⁴. Гора була стратегічно важливою для контр-

⁴ Там на горі, на Маківці,
Там ся били Січовії Стрільці.

Хлопці, підемо, боротися за славу,

олою над селом Козьова. Січові стрільці проявили стійкість всупереч натиску російських сил і втримали позиції. Російські війська не змогли продовжувати наступ і мусили відступати перед австрійськими підрозділами, які вже були на підході. Поняття мужності в цьому випадку переплітається із героїзмом. Мужність — вияв стійкості та непохитності, боротьба за славу, свободу, державу (іл. 5).

Початком створення Української Галицької армії можна вважати 1 листопада 1918 р., під час повстання проти захоплення Галичини Польщею. Цим подіям передувало створення 18 жовтня 1918 р. Української Національної Ради, яка проголосила Східну Галичину разом з Північною Буковиною і українськими районами Закарпаття автономною, а згодом незалежною Українською державою. Назва цієї держави — Західно-Українська Народна Республіка. Президентом було обрано Є. Петрушевича, створено уряд — Державний секретаріат на чолі з прем'єром К. Левицьким. Польща відновила свою незалежність 11 листопада 1918 р. і відразу перед усім світом оголосила територіальні претензії ЗУНР, почавши збройну боротьбу. 1 та 2 листопада УНРада опублікувала звернення до усіх вояків і офіцерів — українців колишньої австро-угорської армії стати на захист рідного краю від агресорів. Військовими справами керувала Головна команда українських військ (очолював Дмитро Вітовський). Так постала нагальна потреба створити регулярні збройні сили. Було призначено Генерального отамана (командуючого) українських військ — Гната Стефаніва. Була оголошена часткова мобілізація чоловіків 1883—1900 років народження, інші мали стати на військовий облік. Мобілізація не стосувалась національних меншин, службовців державної адміністрації, судівництва, пошт і телеграфу,

За Україну, за вільні права й державу.

Наші хлопці добре б'ються,

Йдуть до бою, ще й сміються.

Наша сотня вже готова,

Від їжджає до Кийова.

Як на фіри посідали,

То вже собі заспівали.

Є в Кийові золота брама,

На ній висить синьо-жовта фана.

Є у Львої усусуси,

Україна бути мусить.

Україна — наша мати,

Як здобудем, будем мати [28, с. 38].

залізниці, вчителів, учнів середніх шкіл, а також осіб за станом здоров'я чи сімейним станом. Відбір старшинських (офіцерських) кадрів проходив ретельно, призначалися старшини-українці колишньої австро-угорської армії, особи, які мали відповідну військово-освітню і військовий, бойовий досвід. Також проходили офіцерський іспит при окружній військовій команді (на нижчі звання). На момент початку 1919 р. чисельність армії сягала 125 тисяч осіб, це була дисциплінована і патріотично налаштована українська армія. Переважна більшість добровольців — із середовища інтелігенції: вчителі, інженери, лікарі, художники, студенти, учні старших класів гімназій [29, с. 36—40]. Прагнення до самостійності українського народу, боротьба із поневоленням іншими державами стала ознакою мужності. 5 листопада 1918 р. УНРада проголосила маніфест до населення західноукраїнської республіки: «не буде поневолення нації нацією і не сміє бути панування багатших та економічно сильніших над бідними й економічно слабшими. В Українській Державі всі горожани без різниці мови, віри, роду, стану чи пола будуть справді рівні перед проявом закону, а наскрізь демократичний лад, опертий на загальнім, рівнім виборчим праві, від громади починаючи і на державі кінчаючи, забезпечить верховний голос у державі демосови, масам робочого народу» [30, с. 94].

Перша світова війна стала поштовхом до відновлення незалежності України, УНР — на землях колишньої окупованої російською імперією, та ЗУНР в результаті розпаду Австро-Угорської імперії. І хоча УНР та ЗУНР 22 січня 1919 р. оголосили про акт воз'єднання, це не допомогло втримати єдність під час збройної агресії як зі сторони більшовиків, так і зі сторони Польщі, Румунії. Таким чином, УНР захопили російські більшовики, а частини ЗУНР — анексовано Польщею, Королівством Румунія і Чехословацькою Республікою. Попри це ми бачимо ріст національної самосвідомості серед українців, а передовсім в армії. Найбільшою мотивацією служити у війську було відновлення незалежності України, це ми спостерігаємо в арміях УСС, УГА та УНР. Також показовим є особовий склад, де більшість складала інтелігенція. Відновлення незалежності, прагнення до самостійності мотивували вояків захищати Україну зі зброєю в руках, вони відчували, що їм випав унікальний шанс творити власну державу. Го-

Іл. 6. Хрещатик у руїнах, вересень 1941 р. Більшовики застосували в центрі Києва тактику «спаленої землі» перед наступом нацистів. (Джерело: <https://cutt.ly/lwzfQLZW>)

товність відстоювати ці інтереси в боях були для них найвищим проявом мужності.

Друга світова війна стала плацдармом для тоталітарного СРСР у формуванні образу героя-переможця як основної ідеології. Попри те, що радянський режим на чолі зі Сталіним став одним із винуватців, ініціаторів початку світової війни, СРСР все ж вдалось уникнути цієї відповідальності. Для того, щоб приховати свої злочини, очільники радянського режиму вирішили змістити акцент на героїчність своєї Червоної армії, приписуючи собі всю перемогу над нацистським режимом Гітлера. Образ героя «великої вітчизняної» (саме так СРСР в подальшому називав війну, наголошуючи, що почалась вона 22 червня 1941 р., забуваючи про свій вступ спільно із нацистами у війну нападком на Польщу 17 вересня 1939 р.) глибоко укорінився в радянській пропаганді — від підручників до кінематографу, від пишних парадів перемоги на головних площах радянських міст до вивчення «героїзму» Червоної армії в школі. Формування поняття мужності в цей період було пов'язано із «героїчною» і «доблесною» смертю на фронті. За що? Якщо ми бачимо, що в попередні періоди проявом мужності було боротися, загинути за Україну, за її волю, самостійність і незалежність, то радянська ідеологія добре попрацювала над тим, щоб створити образ ворога, для об'єднання всіх національностей країни у боротьбі проти нього. Цим ворогом стали німці, «фашисти». Фактично, Й. Сталіну було вигідне нове положення СРСР як жертви, адже таким чином вдалось уникнути Нюрнберзького трибуналу і реабілітуватися перед країнами-союзниками, які згодом перехопили ініціативу ведення війни (іл. 6).

Іл. 7. Червоноармійці вивозять автомобіль Opel з Німеччини. (Джерело: <https://cutt.ly/PwzfWT8r>)

Майже 7 млн українців воювали у Червоній Армії, з яких убито в боях, загинуло в полоні, пропало безвісти, померло в госпіталах під час війни та в перші повоєнні роки майже 4,1 млн осіб. Після визволення військовополонені проходили жорстку перевірку у фільтраційних таборах, понад 339 тисяч потрапило в табори ГУЛАГу, значна кількість військовополонених — вихідці з України [31, с. 666—667]. Під час війни радянська влада активно утверджувала міф про єдність усіх членів суспільства, створювала ілюзію зникнення соціальної ієрархії, це також слугувало витісненню пам'яті про недавні злочини влади. Всю відповідальність за скоєні злочини офіційна влада скеровувала на зовнішніх ворогів, таким чином приховуючи у свідомості народу пам'ять про війну держави проти власного народу. Участь у війні стала священним обов'язком для громадянина радянського союзу, війна стала чимось сакральним. Армія асоціювалась із державою, її успіхи на фронті асоціювались із «величчю» і «могутністю» держави [32, с. 15—17]. Радянська ідеологія не тільки возвеличувала образ «героя» Червоної Армії, а й образ «дружби» українського і російського народів під час війни. Один з плакатів Василя Мироненка 1945 р. зображає західноукраїнського селянина, вдячного Червоній армії за «визволення» та «возз'єднання» [33, с. 120] (окупація території внаслідок вторгнення 17 вересня 1939 р. у Польщу).

Сама Червона армія та НКВД мають на «своїх руках» кров великої кількості українців, які не корилися окупації радянської влади. Червона армія була багатонаціональною, та у своїх військових злочинах найбільше відзначилися росіяни. Інформація про військові злочини росіян під час Другої світової війни наявна також в іноземних джерелах, щоденниках. Одним з таких є «Жінка в Берліні», написана

німецькою журналісткою, яка пережила бомбардування столиці Німеччини радянськими військами, а також масовий характер військових злочинів, скоєних червоноармійцями щодо цивільного населення. За свідченнями журналістки, німецькі жінки, після входу Червоної армії в Берлін, зазнали масових гвалтувань, мародерства, убивств за відмову користися волі «визволителів». Саме такими німці бачили росіян-визволителів, яких вони всіх називали «івани»: «Вони, переможці, себе нічим не обтяжують. Сцяють на стіни, де тільки захочуть. Калюжі сечі й на сходових клітках, і в парадному холі. Мабуть, у покинутих квартирах, які їм дісталися, вони поведуться так само» [34, с. 100].

Як я згадувала раніше, поняття мужності для Червоної армії тісно було пов'язано із загибеллю на полі бою. Після Другої світової війни це підкріплювалося ідеологічно кінематографі, плакатах, пам'ятниках. У багатьох містах України і досі можна побачити пам'ятники, які зображують радянського воїна, популярними є пам'ятники невідомим солдатам. Втрати в СРСР у Другій світовій війні були значними, кількісно більшими, за інші країни, близько 8 млн. Радянська армія часто використовувала тактику «гарматного м'яса», особливо в цьому використовували українців. Яскравим прикладом є битва за Київ 1943 р. Один із російських письменників-фронтовиків, Віктор Астаф'єв, згадував ці події: «Ми просто не вміли воювати. Ми залили своєю кров'ю, завалили ворогів своїми трупами» [35] (іл. 7).

Іншим аспектом прояву «мужності» в радянській армії у Другу світову війну були масові згвалтування. Вище я згадувала про авторку, яка пережила «визволення» росіянами Берліну і стала очевидцею тих страшних і моторошних подій. Поруч із цими «доблесними» подвигами солдати Червоної армії, полюбляли вдаватися і до мародерства. Для них це явище вважалося цілком природним і пояснювали собі як «взяти трофей». Цікавим є факт, що найбільший культ «мужності» в СРСР — «День перемоги» почали відзначати на державному рівні після 20 років по завершенню війни. Адже зовсім не вигідно для вищого командування СРСР було показувати «доблесть», «честь», «героїзм» і «мужність» радянської армії, поки справжні очевидці цих «подвигів» були живі. За 20 років багато ветеранів, а також поранених

нених померли, їх місце почали заміняти більш молодші, які не бачили всіх тих жахів і могли стати зручним інструментом для поширення нової ідеології радянського режиму. «День перемоги» став новою ідеологією, навколо якої СРСР намагалась об'єднати всі національності в єдину націю — homo soveticus (з панівним статусом росіян, звичайно), зітерти з пам'яті причини початку Другої світової війни і приховати усі злочини, скоєні червоноармійцями та пізніше НКВД.

Радянська окупація змушувала багатьох українців під час війни йти у партизанський рух. З одного боку ми бачимо створення партизанського руху під проводом Української партизанської армії (УПА), з іншого боку участь українців у ворожих до СРСР арміях, а саме німецькій (після 1941 р.). У 1943 р. губернатор Дистрикту «Галичина» бригадефюрер СС Отто Вехтер налагодив співробітництво з Українським Центральним Комітетом і попросив дозвіл на формування поліційного полку «Галичина». Пропозицію було підтримано і в подальшому полк розгорнули у дивізію. У Львові було створено Військову Управу, яку очолив Альфред Бізанц, колишній полковник УГА. З боку української сторони були висунуті основні вимоги: дивізія має бути українською у складі німецької армії, і має знайти відображення у назві, зовнішніх відзнаках і в командному складі: дивізія має формуватися у складі Вермахту, адже частини «Waffen-SS» не мали духовної опіки над військовослужбовцями, а це було важливим для українських вояків; моторизація дивізії, щоб вона мала все необхідне озброєння, включно з танками; дивізію не можна було застосувати проти власного народу. Мотивація вступати до лав дивізії було формування української армії нового зразка, в майбутньому — боротьба за самостійну соборну Україну: «Багато дивізійників робили саме такий вибір, тому що не бачили перспективи в УПА. У них не було ні достатньої зброї, ні відповідної військової підготовки. Партизанський рух потребував підтримки якоїсь країни. А такої допомоги в УПА не було. Так думали не лише ми, так було і в Прибалтиці. Історія як для українців, так і для прибалтів, воюючих у СС «Вікінг», була дуже схожою, але закінчилась по-різному. Країни Прибалтики, зокрема Естонія і Латвія, визнали свої дивізії СС ще на початку 90-х рр. минулого століття і прирівняли у правах

до ветеранів. Ветеран обстоював не тільки необхідність надання такого статусу галицьким дивізійникам у сучасній Україні, а й консенсусу в суспільстві з цього приводу. Підтвердженням сказаного може бути й той факт, що французи примирилися з німцями, то чому ж ми не можемо примирити «українців з українцями»» [36, с. 49—50].

Левову частину дивізії складали українці (солдати, пізніше підстаршини, старшини), а також були німці. Солдатську масу дивізії становили українці, більшість з яких мали середню (гімназійну освіту), більшість молодиків походили із селянського середовища [37, с. 23]. Більшість солдатів до служби в дивізії не мали військової підготовки, але після доброго вишколу ставали досить професійною армійською спільнотою. Були і досвідчені вояки — колишні солдати австро-угорської армії, УГА, російської (царської) армії, Армії УНР, польської та радянської [37, с. 26—27]. У дивізійників був чіткий поділ герой-антигерой. Перший, герой — це українські старшини. Герой уособлював боротьбу добра зі злом. Серед дивізійників найбільшу славу мали Дмитро Паліїв (до дивізії мав досвід у Легіоні січових стрільців та УГА, в дивізії) та Микола Палієнко (походив з «Великої України», бойовий офіцер з досвідом в армії УНР, в дивізії був начальником підстаршинської школи, командував артилерійською батареєю в групі Баерсдорфа, під Бродами командував дивізіоном важкої артилерії). Антигероєм була Червона армія, радянська влада, солдати, техніка, які несуть за собою руйнацію [37, с. 164—169].

Проявом мужності в цей період було прагнення вистояти перед радянською навалою, вступити до лав повстанців, щоб обороняти Україну, що знайшло відображення у пісні «Вже вечір вечоріє»⁵. В

⁵ *Вже вечір вечоріє,
Повстанське серце б'є,
А лента набої
Поспішно подає.*

Приспів:

*Ах, лента за лентою —
Набої подавай,
Український повстанче,
В бою не відставай!*

*На марші цілу нічку,
А в ранку на зорі
Почалися завзяті,
Запеклі бої.*

Приспів.

Іл. 8. Кінна розвідка УПА. (Джерело: <https://cutt.ly/TwzfW3NU>)

цій пісні проявом мужності є захист своєї країни зі зброєю в руках. А також бачимо прийняття сценарію загибелі за свою землю. Цей фаталізм можна прочитати в останніх рядках: «Українські повстанці боролись, як могли, останні набой для себе берегли». Тобто мужність — боротися до кінця, і не здаватися ворогу (іл. 8).

На зламі 1942—1943 рр. була створена Українська повстанська армія (УПА) — військово-політична формація українського визвольного руху, метою якої було відновлення української державнос-

*А ворог атакує
І преться вже щосил,
Юнак-кулеметник
Їх вправно там косив.
Приспів.*

*Як сонечко сходило,
Утомлений юнак
Упав — він ранений —
На землячку навznak.
Приспів.*

*До нього санітарка
Поспішно вже іде,
В обличчя вдивляється,
Його пізнає.
Приспів.*

*Він в неї вдивляється,
А рана запекла,
Біля кулемета —
Дівчина молода.
Приспів.*

*Українські повстанці
Боролись, як могли,
Останні набой
Для себе берегли [28, с. 30].*

ті. В лавах УПА за весь час було понад 100 тисяч вояків, а за участь у повстанському русі чи його підтримку радянських режим застосовував репресивну політику, відомо про понад півмільйона репресованих осіб. Діяльність УПА була логічним продовженням українського визвольного руху періоду Української революції 1917—1921 рр., підпільно-бойової Української військової організації (УВО) та Організації українських націоналістів (ОУН) 1920—1930-х рр. Свій початок діяльність УПА бере з території Волині: «У жовтні 1942 року на Поліссі постали перші збройні відділи, що дали початок Українській Повстанській Армії: 1) для зафіксування цього історичного моменту визначається день 14-го жовтня 1942 р. днем постанови УПА; 2) для вшанування цього моменту день 14-го жовтня, що збігається з історичним козацьким святом Покрови, вводиться як святковий день УПА» [38]. УПА була понадпартійною армією, в ній були представлені різні середовища. З самого початку існування УПА воювала на три фронти — з військами Третього Рейху та його союзниками, польським рухом опору (Армія Крайова, Армія Людова) та радянськими партизанами. Активна боротьба УПА протривала до 1949 р., після чого перейшла в збройне підпілля, яке тривало до середини 1950-х років.

В умовах наступальних операцій Червоної армії проти німецьких сил, тактика УПА полягала в уникненні прямих сутичок із фронтовиками, повстанці відходили від активних бойових дій, маневрували, переховувались у важкодоступних місцях. Повстанцям дозволялося проводити перемовини з угорськими, румунськими й литовськими підрозділами, але заборонялося із німецькими, порушників притягали до суворой відповідальності. Для майбутньої боротьби із радянським режимом повстанці готували агітаційні листівки для поширення їх серед червоноармійців, проводили заходи конспірології, готували базу матеріального забезпечення [39, с. 31—37]. Під час вигнання радянськими військами німців з українських міст, проводились репресивні заходи щодо цивільного населення, про це згадується суспільно-політичному звіті ОУН: «Більшовикам дісталося місто майже без бою. Переводили вони тільки сильні атаки з повітря. Населення зустрічало їх з привітаннями, але та радість не тривала довго, бо вже чергового дня об'явлено наказ явитись усім

мужчинам від 16—50 років життя. Почалась публічна розправа, в якій виступали в ролі прокурорів приховані серед населення агенти НКВД й сексототи... Обвинувачених арештовували, допитували, розстрілювали, або приділювали до штрафних батальйонів, куди попалося теж досить самостійників» [40, с. 403—404].

Велику увагу в УПА приділяли вишколу, а тим більше ідеологічному. Є чимало інструкцій, в якій зазначається про важливість пояснення таких питань: за що ведеться боротьба, з ким, якими методами, погляди на перемогу. Також ключовим аспектом ідеологічного вишколу було вивчення географії України, історії України, окремо історії Визвольних Змагань [40, с. 175—177]. У рядах УПА воювали разом із вихідцями заходу України представники з різних регіонів — Харківщини, Одещини, Миколаївщини, Донеччини, Луганщини, Дніпровщини, Сумщини, Чернігівщини та ін. Були в УПА представники інших національностей, понад 15 тисяч осіб: росіяни, євреї, азербайджанці, вірмени, узбеки, татари та інші [41, с. 123]. У повстанців були розвинена система старшинських шкіл. В кожній діяв суворий порядок та дисципліна, відбір до таких шкіл був жорсткий: кожний юнак мав бути в добрій фізичній формі, мати середню освіту й командирські здібності. В старшинській школі УПА «Олені» була воєнним режимним об'єктом, тут діяв злагоджений порядок і чітка вишкольна програма та розпорядок дня. Початок дня від 5 ранку, проводились гімнастичні вправи, застеляння ліжок, вмивання, сніданок, звітування про стан свого відділу старшинами вишкольних відділів, перевірка зовнішнього стану курсантів, зброї та амуніції, заняття, вечір, після 19:30 до 21:00 курсанти мали особистий час на дозвілля або господарчі роботи за потреби. У школі майже не було суворих покарань з огляду на високу вмотивованість самих курсантів, більшість були добровольцями. В школі вчили тактиці бою, військовій топографії, організації війська, були ідеологічні дисципліни, особливе акцентування було на партизанських методах ведення війни [42, с. 129—130].

Після Другої світової війни та анексії західних земель України, радянська влада розпочала на її теренах жорстку колективізацію, яка супроводжувалась жорстокістю, репресіями і депортаціями у віддалені регіони СРСР. Однією з форм боротьби селянства

проти колективізації була їх участь у формуваннях УПА. Завдяки діям УПА восени 1947 р. 500 тисяч чоловік зуміли ухилитися від примусового виселення до Сибіру. УПА у своїх зверненнях до селян закликали активно чинити опір. Радянський режим за участь в формуваннях УПА жорстоко допитували селян, били, виривали волосся і зуби, ламали руки, застосовували розпечене залізо. Зафіксовані випадки побиття жінок та згвалтування. УПА чинила опір радянському режиму, проте сили були нерівні. До середини 1950-х років велика кількість бійців і старшин УПА загинули, боротьба пішла на спад [43, с. 371—372, 377—378]. Період після Другої світової війни, боротьба з НКВД стали викликом для подальшого існування УПА. Фактично повстанці мусили піти у підпілля, колись чисельна армія, яка згуртовано могла чинити опір Червоній армії, опинилась в оточенні і вже без надії на перемогу. Це вплинуло і на настрої вояків, на їх уявлення мужності. Один з проявів мужності була боротьба до кінця, не зважаючи ні на що. Повстанці усвідомлювали, що припинення боротьби означає скоритися радянській окупації, також знали, що їм не дадуть спокою при окупації. Майбутнє повстанців в Україні — боротись до кінця за волю України і загинути, пройти роки концтаборів, тортур з боку росіян або еміграція. Найбільшим проявом мужності була боротьба за повне визволення України від загарбників. В кінці цієї боротьби повстанці мали на меті знищити якомога більше ворогів українського народу: «Буду мужнім, відважним і хоробрим у бою та нещадним до ворогів землі української... Коли я порушу, або відступлю від цієї присяги то хай мене покарає суворий закон Української Національної Револуції і спаде на мене зневага Українського Народу» [44, с. 842] (іл. 9).

Із середини 1950-х років Збройні сили СРСР увійшли в новий етап розвитку, що було зумовлено масовим впровадженням ракетно-ядерної зброї. Це вплинуло на зміни у формах навчання особового складу, організації війська, поглядах на способи і методи ведення війни. Частина військ, які воювали проти гітлерівців у Східній Європі, після закінчення війни з території Німеччини, Австрії, Польщі, Угорщини, Чехословаччини не вивели, а залишили для забезпечення «стабільності» режиму і протидії блоку НАТО (Північноатлантичний альянс), ство-

Іл. 9. Карикатура на Сталіна та радянську владу. (Джерело: <https://avt.org.ua/viewDoc/5999>)

реному у 1949 р. Радянську армію залучали до знищення збройного опору окупаційного радянського режиму на заході України та в Балтійських країнах (опір чинили партизани УПА на заході України і «лісові брати» в країнах Балтії). Офіційною мовою Радянської армії була російська, призвані до служби військовозобов'язані відбували службу поза межами своїх республік. У війську були відсутні іншомовні культурні розваги, фактично радянська армія стала знаряддям русифікації народів СРСР. У політичному навчанні серед вояків поширювався російський шовінізм, у приклад ставили винятково російських «героїв» (М. Кутузов, О. Суворов, Ф. Ушаков, Р. Малиновський та ін.) [45, с. 115—118].

Радянських солдатів залучали до придушення повстань проти радянського режиму в Угорщині (1956 р.) та у Чехословаччині («Празька весна», 1968 р.), самі операції називали «звільненням». Протестанти виступали за свободу слова і віросповідань, ліквідацію цензури, скасування обмежень на поїздки за кордон. Це, звичайно, викликало занепокоєння у СРСР як тоталітарної держави, яка боялась втрати контроль на території вказаних країн. Операція у Чехословаччині була найбільшою військовою операцією в Європі з часів Другої світової війни. Для прикриття своєї відповідальності за вторгнення у чужу країну, СРСР залучив військові підрозділи інших країн Варшавського блоку: Польщі, НДР, Угорщини, Болгарії [46]. Керівництво СРСР хотіло довести, що події в Чехословаччині це не вну-

трішні процеси, а результат втручання західних країн. Таким чином, радянський режим виправдовував свою інтервенцію в іншу країну «доктриною Брежнєва», що надавала дозвіл на допомогу соціалістичній країні, якщо їй загрожувала «контрреволюція». Реакція військовослужбовців, вихідців з України, була суперечливою, спостерігалися й протестні настрої серед них. Наприклад, секретар Хмельницького обкому КПУ К. Яновицький повідомляв про відмову запасників від участі у військових зборах, призовників — від виконання свого військового обов'язку. Про настрої військовослужбовців українців, які брали участь у цій операції ми дізнаємось з окремих витягів листів: «...Живемо в лісі, в наметах. Усе так само блокуємо військове містечко. Усе так само отримуємо образи («Окупанти!», «Загарбники!»), погрози («Забирайтеся додому!» та ін.)»; «...Я живу в ЧССР. Як ти знаєш, нашому брату тут погано. Чехи називають нас окупантами, нахабно в очі говорять: навіщо приїхали, забирайтеся звідси поки цілі. Був у місті Остраві, туди краще не їздити: кидають камінням, тухлими яйцями, навіть стріляють...» [47, с. 18—19]. Внаслідок цього вторгнення Чехословаччина стала окупованою радянськими військами, а міжнародна спільнота висловлювала глибоке занепокоєння ситуацією.

Політика втручання в політичні процеси інших країн з допомогою радянської армії продовжувалась. Наступним етапом була війна в Афганістані — інтервенція радянських військ у грудні 1979 р. в Народну Демократичну Республіку Афганістан. Ці події увійшли в історію як Афганська війна 1979—1989 рр. Радянський режим назвав своє вторгнення в Афганістан «введенням обмеженого контингенту радянських військ у ДРА на підтримку дружнього афганського народу». Армію уряду ДРА очолював ставленик СРСР Б. Кармаль, опозицією були моджахеди («душмани»), так розгорілася боротьба за контроль над Афганістаном. Підтримку моджахедам надавали військові фахівці США і низка європейських країн-членів НАТО, а також пакистанські спецслужби [48]. Сьогодні (2022—2023 рр.) в Україні триває переосмислення подій в Афганістані, і все більше дослідників історії вважає участь СРСР саме окупацією, якою не варто пишатись [49]. В цій війні брали участь понад 160 тисяч українців, май-

же 25% від загального складу військовослужбовців радянської армії, з яких понад три тисячі загинули, сотні зниклих безвісти або тих, що потрапили в полон. Попри це українці, які брали участь у цій війні, прирівняні до учасників бойових дій і користуються відповідними державними пільгами, а пам'ятники присвячені цим подіям так і стоять в українських містах. Радянська інтервенція тривала до виведення основної маси військ 15 лютого 1989 р., результатом стала перемога афганського народного руху опору (іл. 10).

Більшість радянських військових мали ідеологічну підготовку, багато хто вірив, що відправляється в Афганістан «допомогати» бідній країні будувати «соціалізм», та, перебуваючи довгий час на війні, в багатьох з'являлись думки про справжні причини цих подій. Багато вояків доходило висновків, що вони воюють з народом Афганістану: «Чому цілимося у кожного афганця з кулемета?», «Чому вбиваємо тих, до кого прийшли на допомогу?». Один із військовослужбовців дивувався: «Ми приїхали соціалізм будувати, а нас оточили колючим дротом». Ветеран спецназу згадував: «Я постійно відчував, що ми воюємо на ворожій землі, що усі в кишлаках дивляться на нас вовком» [50, с. 145]. Війна в Афганістані залишила в уявленні суспільства про радянську армію негативний слід, це впливало і на подальшу адаптацію солдатів у мирне життя. Про зміни, які принесла радянська інтервенція в Афганістан, розповідають її учасники: «...Багато чого дала мені армія, Афганістан, багато чому навчився, справа не тільки у тому, що оволодів зброєю, технікою, — я став іншою людиною». Роздуми з приводу того, що змінилось унаслідок служби в Афганістані, в першу чергу психологічно, зафіксовані у І. Соколова. По поверненню з війни «афганець» закінчив університет, ставши психологом. З приводу внутрішніх, психологічних змін говорив: «Я зараз, коли дивлюсь на той час, думаю, що мені дав Афганістан, розумію, що він «дав» контраст, «забрав напівтони». Я думаю, це він усім дав. Тобто, в усіх залишив слід — у когось стерпний, у когось нестерпний (в душі), в залежності від того, куди людина потрапляла та що вона змушена була робити — чи за наказом командування чи, задля того, щоб вижити» [51, с. 90]. Негативне ставлення до ветеранів Афганської війни формувалось і

Іл. 10. Десантування. Офіцери 1 МСР 180 МСП Радіонов, Стоногін та Петішин. (Джерело: <https://90.in.ua/afhanska-viyna>)

через відсутність розуміння, за що та війна була, на чужій території. Не було і достатньої інформації від держави, приховувалась інформація про втрати, одна з матерів важкопораненого в Афганістані воїна розповідає: «Дуже довго нам (суспільству) не говорили про те, що в Афганістані наші хлопці воюють. І перший час, звичайно, і ми (сім'я) не знали, займались кожен своєю справою. Діти ще не підросли, не хвилювало, напевно. Однак, в цілому, й джерел у нас не було. Я коли перший раз побачила хлопця без руки, то подумала, що він потрапив в аварію. Але, оскільки, він був у військовій формі, — задумалась. А потім почали з'являться відомості про те, що із Афганістану приходять поранені та привозять загиблих у цинкових трунах... Напевно, багато хто так як і я відносився до відомостей із Афганістану. Тому, що не всіх це стосувалось. Торкнулось мене — і я стала розуміти, що там відбувається. А може й через те, що ніхто «не хотів» тієї війни. Якби вона торкнулась усіх, якби вона проходила на нашій території і усі б приймали в ній участь, тоді б — усі по-іншому відносились до тих хлопців» («афганців»)» [51, с. 95]. З цього періоду починає змінюватись не тільки поняття мужності, але й ставлення до воїнів, військовослужбовців. Ознакою мужності було проходження військової служби, а також участь у воєнних інтервенціях радянського режиму в інші країни. Радянський Союз, як і його попередниця російська імперія мали великий апетит до загарбницької політики. Жодне століття не пройшло для цієї імперії без кровопролиття інших націй.

Якщо участь у Другій світовій війні, особливо після 22 червня 1941 року, радянський режим міг пояс-

нити визволенням своєї території від німецької окупації, а мужністю було зі зброєю в руках знищувати окупантів, і за потреби загинути в бою. Інакше було у війні з Афганістаном, адже вище керівництво не могло дати достатньої мотивації для солдатів, які воювали не за свої землі, а на чужій. Самі воїни, які брали участь в цій інтервенції, так само зіштовхувались із нерозумінням причин цього збройного вторгнення в чужу країну і відчували себе окупантами. Це негативно вплинуло на імідж військовослужбовців серед цивільного населення, а також і самих військовослужбовців до служби в армії.

З проголошенням Незалежності України 24 серпня 1991 р. Збройні Сили України (ЗСУ) лише почали створюватися. 6 грудня 1991 р. Верховна рада України прийняла закони «Про Збройні Сили України», «Про оборону України», а 13 грудня — Концепцію оборони і будівництва Збройних Сил України. Президент Л. Кравчук був проголошений Головнокомандувачем Збройних Сил з підпорядкуванням йому трьох колишніх військових округів СРСР — Київського, Одеського та Прикарпатського, на базі цих округів і сил Чорноморського флоту належало розпочати будівництво ЗСУ. До 20 січня 1992 р. присягу на вірність своєму народові склали 270 тисяч військовослужбовців. 25 березня 1992 р. Верховна Рада України ухвалила постанову про введення в дію Закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу». 19 жовтня 1993 р. Верховною Радою України була прийнята Воєнна доктрина, що мала оборонний характер і визначала позаблоковий статус держави. Стратегічним завданням України оголошувалось захист її державного суверенітету і політичної незалежності, збереження територіальної цілісності й недоторканності кордонів. Україна також виконала вимоги договору про звичайні збройні сили в Європі, укладеного ще за часів СРСР, і до кінця 1996 р. знищила майже 2000 танків, 1500 броньованих машин, близько 50 бойових літаків та ін. Також було проведено повне ядерне роззброєння (тактичну ядерну зброю вивезено до рф ще до червня 1992 р.) згідно «Договору про нерозповсюдження ядерної зброї та про приєднання до нього України» — 16.11.1994). Між президентами України Л. Кучмою та президентом рф Б. Єльциним було досягнуто угоди про розподіл Чорноморського флоту, згідно з якою Україна

отримувала 18,3% кораблів, а росія — 81,7% [52, с. 310—311]. В перші роки незалежності чисельність українських військовослужбовців становила майже 800 тисяч осіб, а загальний штат Збройних сил, включно із цивільними спеціальностями, майже один мільйон осіб. Згодом українське керівництво вирішило, що утримувати таку чисельну армію невидібно і почали планомірно скорочувати її чисельність, все це відбувалось під назвою «оптимізація» і «реформування». До 1995 р. чисельність ЗСУ становила близько 400 тисяч осіб, ще через три роки — 320 тисяч осіб. В період президентства В. Ющенко (2005—2009 рр.) Україна оголосила про свій намір вступити в НАТО і планувала побудувати нечисельні і мобільні Збройні Сили для участі в міжнародних миротворчих місіях (війна 2014—2023 рр. показала, що це явно помилкове рішення). Ситуація значно погіршилась під час президентства В. Януковича, який фактично знищив ЗСУ. До кінця 2013 р. чисельність ЗСУ — не більше 120 тисяч військових, а призов на строкову службу скасований [53].

Постановою Верховної Ради України від 7 червня 2018 р. 2455—VIII утворено Тимчасову слідчу комісію Верховної Ради України для проведення розслідування відомостей щодо фактів розкрадання в Збройних Силах України та підриву обороноздатності держави у період з 2004 по 2017 роки (далі за текстом — Тимчасова слідча комісія та/або Комісія). В комісії зазначається, що з 1992 р. значна кількість генералів та офіцерів, які керували військовими округами, арміями та з'єднаннями, залишалися прибічниками відновлення СРСР. Були підтвержені факти незаконності передачі рф тактичної ядерної зброї України, відбувалось без згоди Верховної Ради України, незаконне переміщення на територію рф 6 одиниць Су-24, що мало місце 13 лютого 1992 р. під час проведення планових тренувальних польотів, а офіцери, які скоїли цей злочин і зрадили військовій присязі, успішно проходили службу в рф та не були притягнуті до відповідальності, а рф викрадені літаки не повернула. Без згоди Верховної Ради України було вивезено понад 50% військової техніки, майна, літаків, гелікоптерів колишньої 98-ї повітрянодесантної дивізії ЗС СРСР, що дислокувалась у м. Болград Одеської області — було вивезено в м. Іваново в рф. 21 квітня 2010 р. у Харкові В. Янукович та президент росії Д. Медведев уклали

Угоду між Україною і РФ з питань перебування Чорноморського флоту РФ на території України, згідно якої термін перебування у Севастополі продовжено з 2017 до 2042 р. з автоматичним продовженням на п'ять років, якщо будь-яка сторона не висловить заперечення, та встановлена орендна плата. Орендна плата при цьому не змінилась, росіяни списували 97 млн. доларів США в рахунок держборгу України за поставлені енергоносії, це було у десять разів менше, аніж мала б скласти орендна плата за користування інфраструктурою, яку використовував ЧФ за договором 1997 р. Всі ці факти розкрадання військового майна, проведення підривної діяльності проти України, розміщення на території незалежної України іноземного військового формування, все це призвело до подій 2014 р., коли росія змогла анексувати півострів Крим та окупувати частину Луганської і Донецької областей [54].

Від розпаду СРСР та проголошення Незалежності України і до 2014 року українська армія переживала значний занепад в матеріальному забезпеченні. Йдеться не тільки про грошове забезпечення військовослужбовців, надання їм необхідної амуніції, але й озброєння країни загалом. Занепад проявлявся і в ставленні до служби в армії. Військовослужбовці не були привілейованим станом в суспільстві, служба в армії не вважалась престижною, а скоріше навпаки. Строкової служби намагалися уникнути, адже для більшості населення це було щось непотрібне і таке, що тільки забере час молоді. Верховка влади так само не надто боролась за мотивацію молодих чоловіків, а тим більше жінок, служити на благо своєї країни, щоб бути готовими захищати незалежність зі зброєю в руках (іл. 11).

Єдиний варіант, де можна було здобути військового досвід на полі бою та проявити свою ініціативність, мужність, сміливість до 2014 р. була участь у миротворчих місіях. Близько 45 тисяч українських військовослужбовців отримали такий досвід виконання завдань у складних умовах і в зонах бойових дій, зокрема в Іраку, Афганістані, під егідою ООН на Балканах. Також українські добровольці, представники УНСО брали участь у бойових діях на боці Грузії у війні із росією, а також допомагали народу Чечні в боротьбі за свободу від російської окупації. Слід зазначити, що багато грузинів та чеченців сьогодні воюють на боці України проти російської оку-

Іл. 11. Українські миротворці фотографуються на згадку біля БТР. Аеропорт Сараєво, 1992 р. (Джерело: <https://cutt.ly/bwzfE8e3>)

пації, пояснюючи пам'яттю про таку саму підтримку українців в минулому. Таким чином, імідж, забезпечення Збройних Сил від початку Незалежності зазнали негативного впливу та фактично занепаду. Із ядерної держави з армією чисельністю понад 900 тисяч людей у 1990 році, Україна залишилась із трохи більше як 100-тисячною армією, без ядерної зброї, розпроданою або списаною військовою технікою, боєприпасами (в тому числі продано до росії) та низькою мотивацією молоді служити у війську напередодні російської військової інтервенції 2014 року.

Аналізуючи сучасну російсько-українську війну, потрібно наголосити на тому, що українська армія за словами респондентів не була готова до бойових дій в першу чергу через катастрофічний стан військової техніки та матеріального забезпечення. Перші роки війни, а саме 2014—2015 рр. можна назвати періодом формування нової української армії. Військовослужбовцям доводилося лагодити техніку власними руками, самостійно придбати спорядження чи користуватися підтримкою волонтерів.

Про катастрофічно низький рівень забезпечення армії нам вказує і стенограма [55] засідання Ради національної безпеки і оборони під головуванням в. о. Президента України, Голови Верховної Ради України О. Турчинова від 28 лютого 2014 р. після втечі російського агента, четвертого президента України В. Януковича до росії. Про ці події згадує і сам Турчинов, наголошуючи на тому, що загроза російського вторгнення була на той момент не тільки з Криму, але й з північно-східних рубежів нашої країни, вздовж якого формувалося багатотисячне військово утворення росії. Тоді за інформаці-

ею військових, загроза була не тільки для Криму, але й для Києва, а також були визначені Генштабом найнебезпечніші напрямки: Чернігово-Київський та Харківсько-Донецький. Як бачимо у 2022 р., росія частково втілила свої роками розроблені плани, додавши до них загарбання півдня України: Херсонську, Миколаївську, Запорізьку області. Також О. Турчинов розповів і про наступні труднощі — військове керівництво доповіло, що вони можуть зібрати для захисту країни тільки п'ятитисячне угруповання, яке готове, з їхньої точки зору, виконувати бойові дії. Наступною перешкодою для тогочасного керівництва України стало проведення мобілізації, адже за словами О. Турчинова, в країні на той момент була знищена попередньою владою система мобілізації: в деяких областях приміщення військоматів продали, повністю знищені архіви, відсутність баз військовозобов'язаних. На підготовку мобілізації військове керівництво виділило місяць. Саме в цей час українські воїни, які не зрадили присягу країні, опинилися в повному оточенні проросійських зрадників та російських найманців у Криму [56]. Про важкий стан армії та проблеми, з якими зіштовхнулася країна після керування президентом-зрадником В. Януковичем з тексту стенограми 28 лютого 2014 р.: «Кинути зараз не навчених хлопців на Крим неможливо, тому що там — озброєні найсучаснішою зброєю кадрові військові російської армії і їх на порядок більше. Це авантюра. Їх там розстріляють і розчавлять танками. Це буде прихід для введення військ у континентальну Україну. А у нас вже не буде навіть ким Київ захищати» (В. Гвоздь, з 27 лютого 2014 р. до 29 квітня 2016 р. голова Служби зовнішньої розвідки України); «Поговорили ... Що сказати? Нарішкін передав мені погрози від Путіна. Вони не виключають, як він сказав, прийняття жорстких рішень щодо України за переслідування росіян та російськомовних. Мабуть натякають на прийняття рішення щодо введення військ не тільки до Криму. Передав слова Путіна, що якщо загине хоч один росіянин, вони оголосять нас військовими злочинцями і будуть переслідувати по всьому світу. Я відповів, що, розпочавши агресію проти України, вони вже стали злочинцями і будуть відповідати перед міжнародним судом. Тобто, десь так поговорили» (О. Турчинов, після телефонної розмови із

головою держдуми росії С. Нарішкіним); «Жоден танк не повинен виїхати з казарми, жоден солдат не повинен підняти зброю, бо це означить програш. Ніякого воєнного стану й активізації наших військ! Ми маємо стати самою мирною нацією на планеті, просто поводити себе як голуби миру...» (Ю. Тимошенко, лідерка політичної партії «Батьківщина») [57]. З цієї ж стенограми ми дізнаємось про боєздатну частину військових в Україні — 1500—2000 максимум (до мобілізації), натомість з російського боку в Криму — понад 20 тисяч осіб, але кількість російських військових і бойової техніки постійно зростала. Також у стенограмі йдеться про відсутність підготовки, навчання українських солдатів протягом останніх багатьох років, що були солдати, які ніколи не стріляли. Після цього обговорюється фінансове питання, а точніше відсутність фінансів для підтримки армії, як заявив А. Яценюк (прем'єр-міністр України з 27 лютого 2014 р.): «У нас на казначейському рахунку взагалі відсутні гроші» [57]. Саме в таких умовах українським воїнам, добровольцям, які першими в 2014 р. стали на захист своєї країни, довелося вистоявати, виживати, вибивати ворога з нашої землі.

Ситуація з матеріальним забезпеченням почала змінюватися вже з 2015 р. Ми згадували про складне матеріальне забезпечення, щоб можна було уявити, в яких важких умовах доводилося воювати, і як це впливало на формування української армії. Попри незадовільний матеріальний стан в армії, багато чоловіків виявили бажання не тільки йти захищати свою країну, але й змінювати тогочасну консервативну армійську систему, яка була сформована ще у СРСР. Одним з проявів цієї системи була присутність дідівщини в армії, яку вдалося частково викоринити впродовж перших років війни.

Один з найважливіших складових поняття мужності солдата — це **мотивація** йти на фронт. Здебільшого ветерани російсько-української війни, як основну мотивацію називали бажання захищати рідну землю та свою сім'ю. Слід зазначити, що серед респондентів, з якими вдалося записати інтерв'ю були як кадрові військові (деякі з них як мотивацію воювати називають обов'язок, робота, яку вони мають виконувати, часто цей обов'язок співпадає із патріотичним бажанням захистити свої землі), так і мобілізовані чоловіки різного віку, добровольці, які

служили безпосередньо в добровольчих батальйонах. Остання категорія — це воїни вмотивовані захищати свою землю не просто через обов'язок, а через любов до Батьківщини. Власне серед добровольців яскраво проявився стереотип «не служив — не мужик», який поширився серед самих воїнів: «*Перше, війна, вона стосується всіх без винятку, особливо якщо це молоді люди, особливо якщо це люди чоловічої статі, вона стосується в першу сергу тих, хто може воювати, хто повинен воювати. Хтось каже: «Я не буду за олігархів воювати, за Порошенка, чи когось іншого, це їхні інтереси». Насправді ніхто на Порошенка не напав, напали на цілу країну по великій лінії фронту, до чого тут Порошенко. Це є конкретно вторгнення в нашу країну, на наші кордони, їх ніхто сюди не кликав, треба йти служити та воювати» [58, с. 116—117].*

Однією з мотивацій піти на фронт була і чоловіча військова солідарність. Один з респондентів, громадянин росії на питання «*Що спонукало піти воювати разом з українськими солдатами?*» відповів: «*Якщо по правді, то дивився телевізор, там пацани воюють, мене це все дістало. Ну от і пішов. Ще в молодості, коли мене в армію призвали і я мріяв в десантуру попасти, не вийшло. Потім дивлюся по телевізору йдуть бої. І думаю: «Блін, як там ці хлопці тримаються, я б напевно не витримав. Ну і думав, що попасти б у [Донецький] аеропорт. Ну от і збулася мрія ідіота. Попадаю у ДШВ і в аеропорт» [59, арк. 14]. На питання «*Що спонукало піти на фронт?*» азербайджанець, який живе в Україні відповів: «*Ну, тому, що коли добре людині, в країні спокійно, тоді вона добре спокійно живе, працює — це добре. А коли в країні, яку я вважаю, що це моя батьківщина, і Батьківщина в біді, то це, я вважаю, не по-чоловічому — тікати, сховатися та не захищати. Якщо я вважаю своєю батьківщиною, то не дам нікому з тих, хто зі зброєю прийшов сюди диктувати, як мені тут жити. Це буде не по-мужськи» [59, арк. 18]. Підсумовуючи розповіді про мотивацію піти служити на фронт, можна впевнено сказати, що російсько-українська війна стала своєрідним каталізатором, пробудженням почуттів обов'язку перед країною та любові до неї не тільки з боку українців, але й представників інших національностей.**

Іл. 12. Кирило Сазонов. Фото з особистого архіву К. Сазонова. (Джерело: <https://cutt.ly/qwzfRUlu>)

Українські захисники подекуди мали контакт із окупантами. Одному з бійців противник розповів про свою мотивацію піти воювати на чужу землю: «*Бурят на питання: «Чому він до нас прийшов?» — відповів — «Хороша зарплата». Я йому кажу, мовляв ти ж розумієш, що ти людей убиваєш, а він: «А я не бачу, що я вбиваю. Зарплата хороша — то я сюди й прийшов», — пригадав розмову з російським полоненим «Вас Вас», боєць 60-ї бригади ЗСУ [60] (іл. 12).*

Повномасштабне вторгнення росії в Україну викликало в небайдужих громадянах країни бажання стати на захист своєї землі. Саме цей новий етап війни став для багатьох поштовхом долучитися до війська. Хтось відчував борг перед державою з початку російсько-української війни, і 24 лютого 2022 р., повномасштабне вторгнення стали кульмінаційним моментом, для вирішення вступити до лав Збройних Сил України. Кирило Сазонов — відомий блогер та політичний експерт з початком повномасштабної війни став спецпризначенцем. Він розповідає, що з 2014 р. був на інформаційному фронті, коли російські окупаційні сили захопили Донецьк, Луганськ та Крим. Повномасштабне вторгнення Кирило зустрів у Бучі, після чого евакуював свою сім'ю, а сам вступив до лав Збройних Сил України: «*Мені з моменту переїзду до Києва друзі та колеги доводили, що кожен має займатися тим, що вміє найкраще. Тому моє місце на інформаційному фронті, пропаганда та контрпропаганда є дуже важливими. Але... 2014 року до Донецька увійшли окупанти, а я сидів із ноутбуком. 2022 року вони наздогнали мене вже в Бучі, а я знову сидів за комп'ютером. Мені набридло зустрічати озброєних ворогів із гаджетом в руках. Я вирішив, що*

третя зустріч буде іншою — я буду у формі та зі зброєю. І не сам, а поряд із такими ж людьми» [61]. Подібна мотивація характерна й для старшого наукового співробітника Інституту народознавства НАН України В. Конопки який теж долучився до лав ЗСУ у 2022 р.⁶

У перші дні повномасштабного вторгнення військомати України були переповнені бажаними захищати свою країну. Без перебільшення були великі черги, подекуди чоловіки і жінки мусили днями чекати, щоб до них дійшла черга. Начальник Київського міського центру комплектування та соціальної підтримки розповів про перші дні повномасштабного вторгнення та про черги бажаних вступити до лав Збройних Сил України: «Як кажуть, не було де яблуку впасти. В якості жарту можу додати, що була така мрія комісара, що тобі телефонують і прохають допомогти призватись. Телефонували і мені, і колегам. Люди розповідали про черги і прохали допомогти дати можливість захищати країну. В чергах було багато жінок. Приходили люди поважного віку. Це було не тільки в лютому, а і в березні, коли ворог був під Києвом. Приходили і студенти-медики з ліками, пропонуючи у разі вуличних боїв надавати медичну допомогу. Приходив і юнак, якому на вигляд років 17. Він так сказав нам: «Я знаю, що ви мене не візьмете до війська, але я прийшов не з пустими руками». Він приніс «коктейлі для Путіна», близько 10 пляшок», — резюмував полковник» [62].

Хоч і указ президента України про загальну мобілізацію був підписаний 24 лютого 2022 р. [63], бажачі долучитися до війська, виявляли свій намір і до початку повномасштабного вторгнення. Загроза великого наступу росіян на українські землі відчувалась ще від осені 2021 р., коли масово з'являлися опубліковані матеріали в українських та іноземних ЗМІ про накопичення військових сил на кордоні із Україною [64; 65; 66; 67]. 1 січня 2022 р. на підставі Закону України «Про основи національного спротиву» були створені Сили територіальної оборони, у складі яких передбачено 25 бригад (одна бригада на регіон), які складаються із 150 батальйонів (один батальйон на район) [68; 69]. Серед бажаних долучитися до тероборони перед початком по-

вномасштабного вторгнення були відомі люди. Серед них музикант Олександр Положинський, який підписав контракт на проходження військової служби в резерві ЗСУ: «Це мало статися днів на 10 раніше, але несподівана хвороба трохи все відклала. Сьогодні підписав контракт на проходження військової служби в резерві ЗСУ. І, так, вже здоровий» [70]. 15 лютого 2022 року Верховна рада ухвалила законопроект, який дозволяє участь тероборони у бойових діях за рішенням головнокомандуючого ЗСУ [71]. На момент 27 лютого 2022 року до лав тероборони вступили 37 тисяч громадян, про це заявляв головнокомандуючий ЗСУ Валерій Залужний [72].

Тут принагідно слід згадати і доволі неприємну тему — **ухилення від служби** та захисту своєї країни. У Конституції України, а саме у 65 статті зазначено: «Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України. Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону». Мобілізації підлягають усі громадяни України віком від 18 до 60 років, які здатні виконувати свій військовий обов'язок, окрім винятків, передбачених законом. Жінки в Україні також є військовозобов'язаними, але наразі Мініборони повідомляє, що про призов жінок не йдеться [73]. Ухилення від призову за мобілізацією карається позбавленням волі на строк від двох до п'яти років (Стаття 336 ККУ); ухилення від проходження служби цивільного захисту в особливий період чи у разі проведення цільової мобілізації карається позбавленням волі на строк від двох до п'яти років (Стаття 336-1 ККУ); ухилення військовозобов'язаного від військового обліку або спеціальних зборів після попередження, зробленого відповідним військовим комісаріатом, — карається штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або арештом на строк до шести місяців; ухилення військовозобов'язаного від навчальних (чи перевірних) або спеціальних зборів — карається штрафом до сімдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців (Стаття 337 ККУ). Військовозобов'язаних, які свідомо вчиняли не законні дії, щоб ухилитися від служби в армії в суспільстві називають «ухилянтами». В публічному просторі з'являється чимало ін-

⁶ Записано 20.07.2023 р. від В.М. Конопки, 1988 р. н., військовослужбовця ЗСУ.

формації про методи ухилення. Найчастіше можна зустріти інформацію про грошову винагороду певним особам, щоб ті допомогли військовозобов'язаним втекти за кордон [74]; грошова винагорода працівникам ВЛК⁷, щоб ті знімали мобілізованих з військового обліку; укладання фіктивних шлюбів (з ма-терями трьох дітей, або жінкою, яка має групу інвалідності) для переправлення військовозобов'язаних через кордон [75].

Поширення є уникнення отримання повістки. З початком загальної мобілізації були створені чат-групи в різних соціальних мережах, найбільше в Telegram, які інформують своїх читачів про місце перебування військових, які роздають повістки. Користувачі можуть так само писати коментарі із зазначенням власної інформації щодо локації військових, які виписують повістки військовозобов'язаним [76]. Слід зазначити, що повідомлення про місце розташування військових в умовах війни так само є злочином, адже цією інформацією може скористатись ворог [77]. Саме в таких випадках можна простежити велику прірву між частиною суспільства, які живуть в реаліях війни, які залучені до оборони — військовослужбовці та їх родичі, волонтери, небайдужі громадяни, які долучаються до допомоги війську, і як протиставлення — «ухилянці», які всіма силами намагаються сховатися, втекти від тієї реальності. Страх — природна реакція на жорстокі реалії, які ми маємо через вторгнення росії в Україну. Найважче в цих реаліях зберегти гідність та честь. Військовослужбовці не розуміють мотивів ухилянтів, і це справедливо. Богдан «Тавр» Кротевич, в. о. командира бригади «Азов», вважає, що такі дії пов'язані із відсутністю у людини гідності: «Подумайте, ви «нічтожество», чи у вас є гідність? Якщо ти здатен на те, щоб здати матір, щоб її згвалтували якісь російські пі***си, — то їдь за кордон» [78].

Як уже згадувала, в праці А. Роша мужність французького солдата часів Наполеонівських воєн проявлялась у приховуванні **страху** перед своїми побратимами. Страх це природне явище, на війні його присутність є абсолютно нормальною, якщо він не переходить межі та не починає заважати виконувати роботу солдата. В більшості випадків респонденти розповідають про присутність страху під час першо-

го бою. В деякого ці спогади є розмитими, що можна пов'язати із захисною функцією людської свідомості — не згадувати моменти які травмують. Про перший бій і присутність страху респонденти розповідають наступне: «Розумієте, я намагаюсь про такі речі забути [про досвід першого бою], тому що життя продовжується, я ще не така стара людина. Вас може здивує, але страшно не було взагалі. Не тому, що я безстрашний, а тому що десь запобіжники просто злітають. Наприклад, якби Ви мені запропонували зараз стрибнути з парашутом, бо це так класно й емоційно, і взагалі маса задоволь, то я би відмовився і сказав би: «Стрибайте самі, я свою долю адреналіну вже отримав. Насправді була дуже велика втома, бо постійно спав менше чотирьох годин, бо в наряди заступав регулярно, виїзди могли бути будь-коли» [58, с. 48—49]; «Кожен відчуває страх. Дуже сильний страх. Тому, коли хтось каже: «А, ми звикли, там снаряди літають, ми звикли, нам не страшно» — це неправда. Страх цей був постійно, як ми в АТО були, цей страх був постійно» [59, арк. 15]. Один з офіцерів згадує події 24 лютого 2022 року: «Нашу позицію почали накривати авіацією та реактивною артилерією близько п'ятої ранку. Обстріли з невеликими перервами відбувалися більше 24 годин. Найперші відчуття — це невизначеність та страх... Незважаючи на усі ці обставини вдалося вивести з під обстрілів весь особовий склад. Але почуття страху зникло лише десь через три тижні»⁸.

Відчуття страху на фронті є природним, адже це реакція людини на небезпеку, коли спрацьовує інстинкт самозбереження: «По-перше, страх — це добре, бо інакше людина не буде довго захищати свою країну, просто не дійде до кінця. Якщо є у людини страх, то це вже перемога. Найголовніше — користуватися цим страхом вміло. І це індивідуально, це з кожною людиною по-різному. Тобто якщо на війні у людини страх з'явився якийсь, вниз опустився, зброю опустив, але цим страхом можна користуватися і потрібно користуватися. Противник теж боїться. Він — живий, він йде і боїться. І в цей момент умілі дії зі страхом своїм приводять нас до перемоги», — розповідає військовий ЗСУ Олександр

⁷ Військово-лікарська комісія.

⁸ Записано 20.07.2023 р. від В.М. Конопки, 1988 р. н., військовослужбовця ЗСУ.

Іл. 13. Житлові будинки в Бахмуті часто напівзруйновані. Фото Саїда Ісмаїлова. (Джерело: <https://cutt.ly/NwzfTjw>)

«Хук» Коваленко [79]. Не нормально — зовсім не відчувати страху. Один із прикладів, коли це переходить адекватні межі — повна відсутність інстинкту самозбереження. Українські воїни часто розповідають, як російські загарбники в ближніх боях під обстрілами «у повний ріст» йдуть на українські позиції, не зважаючи на будь-які небезпеки і загрозу життю, а також здоровому глузду, таких можна назвати смертниками. Навряд адекватна людина може себе так поводити, багато розповідей вказують на те, що такі дії окупантів свідчать про вживання ними наркотичних речовин, які приглушують адекватне сприйняття реальності. «Дуже часто ворог вночі приїздить КамАЗами й висаджує групи по 20—30 солдатів. По них починає працювати наша артилерія, на яку ми тут просто молимося. І вони їх валять дуже довго. Потім працюють бригади на суміжних позиціях. Вони їх женуть до наших позицій і ми вже добиваємо. Залишається з десяток окупантів і вони, наче щури, окопуються в посадках. Через деякий час знову приїжджають вантажівки, знову вивантажують 20—30 чоловік... І вони просто йдуть по трупах своїх солдатів», — розповідає боєць ЗСУ з Волині Сергій Панаєв про бойові дії під Бахмутом [80]. Сергій порівнює поведінку окупантів із «зомбі-апокаліпсисом»: «Ми не відступаємо з своїх позицій, але й кількість особового складу в нас не збільшується. А їх просто-таки неймовірна кількість. Їх привозять кожен день. І вони тупо йдуть на загибель. Не можу збагнути, що має бути в голові у людини,

яка свідомо йде по трупах своїх друзів й розуміє, що її чекає те саме. Але все одно продовжує тупо йти. Це нагадує зомбі-апокаліпсис. Якісь організми йдуть і йдуть одне за одним, аби їх утилізували наші війська. Показово, що вони навіть трупи не забирають, а просто складають на купи. Звичайно, тут доводиться мати справу почасти і з спецвійськами, з вагнерівцями. З ними непросто... Ті вміють добре воювати» [80]. Очевидно, що такі дії окупантів є чітко спланованою стратегією їхнього керівництва на всіх ланках, адже має систематичний характер: «А у росіян тактика завжди одна: спочатку йде артилерія, авіація, різноманітне озброєння, а потім йде піхота. Але вони самі не розуміють, куди вони йдуть. Простими словами: коли з нашого боку відбувається атака, ми спілкуємося між собою, повністю дізнаємося про оперативну обстановку. А росіяни ведуть штурм безперервно. Перша частина їх людей знає втрат, друга частина забирає ці втрати, а третя знову лізе, навіть не знаючи ситуації. Вони йдуть нахрапом і беруть кількістю, максимально нахабно, у повний зріст. Відповідно, повною мірою отримують. Актив їхньої піхоти та техніки зараз перевищує наш. Тільки тому вони мають успіх на деяких пріоритетних для них напрямках» [81] (іл. 13).

Про обов'язок захищати свою землю, як прояв мужності, написано чимало сучасних пісень про російсько-українську війну. Зокрема слід виокремити проект «Пісні війни» — пісні записані за участі українських воїнів. В одній з пісень описується два прояви чоловічої мужності — захищати свій рід та ні в якому разі не ставати на коліна перед ворогом:

Збирайся, друже, мій в дорогу —
 Ідемо, їдемо на схід,
 Бо час настав, і наша доля —
 Захищати свій рід!
 Ходімо, брате, до порогу,
 Ходімо, вклонимось батькам,
 Коли йдуть бої на сході,
 З народом маєм бути там!
 Ідуть бої за перемогу,
 Палають храми і мости,
 Під мирним небом в нас стріляють
 Так звані «старіші» брати.
 Пора вже, хлопці, у дорогу
 І пам'ятаймо назавжди:

*Що на коліна не ставали
Ніколи славні козаки!*

Приспів:

*Дорога на схід! Дорога на схід!..
Ідуть наші хлопці — нації цвіт...
Дорога на схід! Дорога на схід!..
Дорога на схід! Дорога на схід!..
Бо з нами є правда і з нами весь світ!
Це наша дорога — дорога на схід!*

*Сини повернуться додому
В обійми рідних матерів!
А тим вклонімося в молитвах,
Що не вернулися з боїв...
Борімося безперестанку
З святою вірою в душі,
Хай бачать прапор України
На рідній, звільненій землі!*

Приспів.

Речитатив:

*Такий час настав — і нема вороття,
На захист народу — ціною життя!
Бо з нами є правда і з нами весь світ!
Дорога на схід! Дорога на схід!*

(«Дорога на схід»,
проект «Пісні війни») [82].

На момент написання цієї статті повномасштабна війна триває вже понад рік. Вище ми згадували про мотивацію воювати за свою землю в лавах ЗСУ, пік цієї мотивації припав на 24 лютого 2022 р., коли росія розпочала повномасштабне вторгнення в Україну. З того часу досі не передбачений механізм демобілізації. Наразі всі служать до кінця воєнного стану, який був запроваджений з першого дня великого вторгнення. Більше року військовослужбовці несуть службу, далеко від своїх сімей, від свого дому, багато з них бере участь в бойових діях в найгарячіших точках на сході та півдні країни. Очевидно, що за цей час, яким би високим не був моральний бойовий дух, **людина в таких надважких умовах втомлюється, як фізично, так і морально**. В таких умовах у військовослужбовців виникає логічне запитання «а чи будуть нас міняти?». Після перших місяців повномасштабного вторгнення хвиля бажаних вступити до лав Збройних Сил України значно знизилась. Наше суспільство поділилось на тих, хто воює і їх сім'ї, волонтерів, які безупинно допомагають фронту та тих, хто чекає перемоги і не допускає думки, що війна може їх торкнутись (когось з членів сім'ї мобілізують і відправляють на фронт).

Від літа 2022 р. військовослужбовці, які беруть участь в бойових діях, почали за нагоди давати інтерв'ю журналістам, і частіше наголошувати на проблемі мобілізації та підготовки суспільства до війни. Воїни висловлюють свої потреби, в першу чергу хтось мусить міняти на фронті тих, хто без перерви знаходиться там вже понад рік. Павло Вишебаба, військовослужбовець, командир 68-ї бригади ЗСУ пояснив, чому необхідно роздавати повістки на вулиці. Людей на війні треба міняти, протягом тривалого часу військові втрачають пильність: «*Чим довше ми на війні, тим більше у нас необов'язкових втрат. Втрачається пильність через емоційну та фізичну втому. Люди починають нехтувати безпекою. Вони настільки звикають до того, що можуть померти в будь-яку секунду, що вже перестають берегти своє життя. Якби ми не були патріотичні та підготовлені, нас треба міняти й давати можливість відпочити*» [83]. Бригада Павла перебуває на фронті вже 12 місяців. Військовий зазначає, що чоловіки не можуть нехтувати мобілізацією, не можна забувати, що військові щодня втрачають людей — є поранені та загиблі, і цей резерв треба поповнювати. На думку Павла, одними донейтами, грошовою підтримкою армії війну не виграти: «*Те, що людям не подобається, що військомати за кимось бігають та видають повістки, а як ви хотіли? Черг до військоматів вже нема, а нам потрібні люди. Якщо наш воїн зазнав поранення і поїхав на лікування, то його роботу робить інший. У мене в підрозділі зараз п'ять бійців працюють за десятьох, довго так продовжуватися не може. Я розумію, що кинути мирне життя і піти у військо — складне рішення. Але як інакше? Тільки донатами не переможеш, нам потрібні люди*» [83].

До людей, які не були на службі, в українських воїнів переважно однакове ставлення. Як і після Першої світової війни, у Європі серед чоловіків було присутнє переконання «не був на фронті — не зрозумієш мене». Це є цілком справедливо, адже пережитий досвід на війні є багатим на втрати, здобуття нових навичок, переосмислення цінностей, це зовсім інше життя, аніж цивільне. І хоча чоловік або жінка, які пройшли війну, переважно адекватно, нейтрально ставляться до людей, які не були жодним чином причетні до фронту (мається на увазі не тіль-

ки як боєць, медик, але і як волонтер), можна простежити у їх словах протиставлення «ми-вони», де ми — це захисники, медики та волонтери, вони — цивільне населення. Одним із важких моментів для всіх військовослужбовців, які пройшли бойові дії, є брак розуміння і підтримки з боку цивільного населення, з яким вони можуть зіштовхнутись в тилу. Тут якраз чітко проявляється контраст «ми-вони». З одного боку ми бачимо людину, яка пожертвувала своїм мирним життям, залишила свою сім'ю, дім, пішла на фронт або займається волонтерською діяльністю, а з іншої сторони ми бачимо абсолютно безтурботне населення, яке не дуже і цікавиться подіями на фронті, не долучається до ініціатив допомоги воїнам або цивільним, які постраждали від бойових дій. Такий контраст часто може спричинити конфліктні ситуації. В березні 2023 р. в Інтернет-мережі з'явилося відео, зняте військовим медиком, на якому чоловік у халаті та келихом пива у руці ображає його і говорить воїну: «Ідь у свій Бахмут, чого ти тут відсиджуєшся» [84]. Пізніше військовий прокоментував ситуацію: «Я проходжу психологічну посттравматичну реабілітацію на Буковелі. У нашої держави є змога військовослужбовцям це забезпечити. Проте вчора я чув, що ЗСУ — це худоба. У моєму відео чоловік говорить «какая різниця», — розповів медик [85]. Пізніше відпочивальник вибачився перед медиком публічно: «Я розмовляв, я хотів вибачитися, але ситуація так спричинилася, що було важко. Поки не приїхали ви (поліцейські. — ред.) та цю ситуацію не врегулювали. Я вибачаюся перед вами та перед ЗСУ за те, що я сказав про Бахмут. Олександр, вибач за нашу розмову і ситуацію. Я не хотів нікого образити, тим більше військових», — зазначив чоловік [86].

Після 2014 р. найбільш поширеними були конфлікти, що виникали у салонах громадського транспорту. Ветеран російсько-української війни, який має посвідчення учасника бойових дій (УБД) — може скористатись безкоштовним проїздом. На жаль, траплялись випадки, коли водії цих транспортів відмовлялися у такому праві ветеранам, це спричиняло неабиякі резонанси серед суспільства [87]. Причиною цього є велика прірва між пройденим досвідом бійця і цивільної людини, які не усвідомили, що в країні триває війна. Воїни діляться думками, як краще було б застосовувати пільги, щоб уникати таких не-

приємних ситуацій: «Є проблеми в тих, хто любить себе там неправильно, ганебно поведсти — у тих будуть проблеми, звичайно. Тому що їх не захочуть подавати. Є проблема з іншим — є проблема з тим, що пільги, які отримують військові, породжують велике суспільне напруження. Наприклад, проїзд в маршрутках — це найкращий варіант просто. Це схарений водій, якому держава просто зобов'язана виплатити за проїзд мій, але вона ж не виплачує, а каже: «Завтра, та й завтра!» Це от моя дитина має право на пільговий вступ в університет, в будь-яку школу і т. п. Але вона вступає туди, де є 10 бюджетних місць загалом, і вона в ті 10 вступає. А талановита вона, не талановита, треба їй те навчання, не треба — не питається. І це йде на шкоду іншим дітям. Вони нічим не кращі і не гірші за мою дитину, просто я як військовий заслужив пільги для себе і своєї сім'ї. То зробіть 11-те, 12-те, 13-те місце для моєї дитини, для пільгових категорій. А не вписуйте в ті 10, які є конкурсом. Тому що конкурс далі не відбувається. В минулі роки вступали то чорнобильці, то інваліди по зору, то високогірні райони, тепер будуть вступати «діти АТО», усі, хто там з окупованих територій і Криму. Моя думка — узагалі пільги відмінити як такі. Статус Учасника бойових дій... І проблема "виплати 100000 [гривень] і відмовся від землі", оця, що зараз запустили. І ні того, ні другого. Люди понаписували відмови [від отримання земельних наділів], а в бюджеті не передбачили [кошти для грошових компенсацій]. Це так просто не має бути. Моя думка, що пільги, наприклад, заслуги перед державою — не важливо, чи це бойові, чи це ветерани науки, будь-що — повинні бути монетизовані. Наприклад, у США військовий повертається з Іраку — він отримує позитивну пенсію — 1500—2000 доларів. За їхніми мірками. І його вже вибір — чи він безплатно їздить, за ті гроші їздить, чи він знімає квартиру, чи він оплачує квартиру, чи він п'є за ті гроші, чи він їх складає якось. Просто пенсія. Це і ринок буде працювати, як на мене, це живі гроші, це живий обіг, це в будь-якому випадку рух, це зменшення того апарату — недоумкуватих соціальних працівників, які деколи не знають, що там роблять, тільки нігті підпилює: «А? Що? Да-да!» Нащо

вони вперлися? З іншого боку. У мене є пільга на тверде паливо. Я користуюся твердим паливом? Тяжко мені ним користуватися у Львові з газовою пічкою в принципі. Але на ту пільгу закладено в місяць 300—400 грн чисто на мене. Куди ці гроші попадають? Або людина із сільської місцевості, де немає газу. У неї пільга на газ. Він користується, купляє балони, не може використати, живими грішми змушений розрахуватися. Як на мене — це такий постсовок, якого треба позбуватися, і на тому кінець», — розповідає боєць ЗСУ Володимир Лазор [58, с. 194—195].

Іншим чутливим питанням, яке викликало неоднозначні реакції як у військових, так і у цивільних стали виплати військовим в 2022 р. з початком повномасштабної війни, та скорочення цих виплат у 2023 р. Йдеться про скасування надбавки військовослужбовцям, які несуть службу в тилу (до 1 лютого 2023 р. вона становила 30000 грн). Натомість військовослужбовцям збільшили мінімальну заробітну плату до 20000 гривень. Рішення викликало хвилю непорозуміння та обговорень з боку військових. Причина, чому держава вирішила переглянути систему доплат військовим — брак коштів у бюджеті [88]. Тут хочеться зупинитися на сприйнятті цієї ситуації серед цивільного населення і військовими, яких ці зміни торкнулися. Більшість розуміють, що потрібно оптимізувати бюджет та справедливо упорядкувати бойові виплати. На війні є різні рівні ризику: є піхота, яка гине першою і виконує задачі на відстані одного кілометра від «нуля», де можливе ураження навіть стрілецькою зброєю. Є підрозділи, які виконують задачі за 10 км — рівень щоденної небезпеки тут кардинально інший. Якою може бути градація? Наприклад, винагорода 150000 грн військовим, які воюють в умовному Бахмуті, 100000 грн — за п'ять км від лінії зіткнення, командні пункти на відстані 20—40 км, куди може долетіти артилерія, — 50000—70000 грн. Нас чекає серйозна хвиля мобілізації, гроші для багатьох новобранців є мотивацією. Маленькі зарплати можуть стати стоп-фактором — якщо чоловік йде у військо з приватного сектору, родина може відчутно втрачати у сімейному доході. Інфляція у 2022 р. була величезною, 20000 грн до «великої війни» 2022 р. і зараз мають зовсім різну цінність. Це й психологічний фактор. Якщо б виплати від початку становили 20000—25000 грн, це

б сприймалося як даність. Але коли у військового в тилу була зарплата 45000 грн, на які він звик планувати життя, і її знижують, це демотивує. Додалося й хаосу, не було опубліковано чіткого переліку, хто скільки буде отримувати. У всіх військових частинах несеться обговорення з варіантами підрахунків зарплат. Скільки виплатять — сюрприз, який розкриється у березні 2023 р. «Це напружує ситуацію і не допоможе нам виграти війну», — Олег Берестовий, лейтенант, командир підрозділу 15-ї бригади артрозвідки, продакт-менеджер в Uklop до вступу в ЗСУ [89].

Серед цивільних, які не несуть службу в армії, теж пошквалилось обговорення, чи варто військовим платити надбавки, трапляються коментарі, які відверто негативно оцінюють «високі» виплати військовим. На жаль, в таких випадках також проявляється контраст між військовими і цивільними, які не розуміють всі ризики, які переживають бійці та їхні сім'ї. Для цивільних, які рахують гроші військовослужбовців, один з воїнів розписав, як можна порівнювати грошове забезпечення військових, які виконують бойові завдання і цивільних, які працюють в тилу: «Середня зарплата (разом з премією) котики на передовій була десь 115000 гривень на місяць. Ну, по собі знаю, бо з нуля не дуже якимось наш підрозділ вилазив. Арифметика: 115000 ділимо на 30 і маємо 3833 гривні в день. 3833 ділимо на 24 і маємо 160 гривень за годину праці. О так, мої котики, там ваші котики працюють 24/7», — розповів боєць ЗСУ Анатолій Мицкан. Надалі боєць пише, що якщо ці ж 160 грн нараховували за 8 годин праці і 5 днів на тиждень, як в середньому є в цивільному житті, то заробітня плата складає близько 26 тисяч гривень. «Ідемо далі. Котик собі купує: автомобілі, тепловізори, прибори нічного бачення, форму, розгрузки, додаткові магазини, шоломи, солярку, ремонтує свої авта і т. д. Так, частину цих витрат покривають наші котики-волонтери, але лише частину... Вже не така цікава наша зарплата?», — каже А. Мицкан. Воїн підкреслює, що на війні військовослужбовці часто гинуть, або можуть повернутися із поламаним здоров'ям, психікою, і що такі порівняння із цивільним грошовим забезпеченням є неспівмірні із ризиками бійців на фронті [90].

Для уникнення в майбутньому непорозуміння між цивільними і військовими, які пройшли бойові дії, по-

трохи започатковують програми для **адаптації військових після війни у мирне життя**. Один з таких проєктів — «Як ти, брате?»⁹, засновник — психотерапевт і соціальний психолог Антон Семенов, автор прикладних посібників, які навчають, як правильно розмовляти у час війни на ті чи інші теми з різними людьми. «Через війну людей з травматичним досвідом багато, а психотерапевтів на всіх не вистачить. Тому кожен з нас може стати трошки психотерапевтом для тих, кому потрібна допомога», — зазначив Антон Семенов [91]. Про проблеми адаптації військових після війни у мирне життя розповідає і військовий психолог, ветеран російсько-української війни. Андрій Козінчук: «Повертаючись до мирного життя, перш за все, повертається тіло. Ментально воїн ще перебуває в стані війни. Мається на увазі система цінностей. Уявіть собі, що людина, основним інстинктом якої є виживання, повертається в суспільство, цінностями якого є збагачення, політика, гарний одяг тощо. Для воїна це неважливо, й соціум його не сприймає. Тому ветеранам часто здається, що вони ненормальні. Хоча все, що з ними відбувається, — це адекватні реакції. Від цих «нестиковок» потерпають як самі ветерани, так і близьке оточення, якщо й ті, й інші не підготовлені до такого розвитку подій» [92].

20 серпня 2018 р. було започатковану національну кампанію подяки ветеранам «Завдяки тобі» [93], таким чином українців закликають демонструвати невербальну подяку. Пропонують при зустрічі із людьми у формі або камуфляжі ставити долоню на серце. Кампанія стартувала в Україні публікацією у соціальних мережах і на телебаченні першого відеоролика, який пояснював суть жесту. Продюсерка проєкту Дарія Михайлова розповідає, що в Україні не було традиції громадського привітання військових, ветеранів, як, до прикладу, в США, де до військового підходять і кажуть: «Дякую за службу». Про важливість підтримки ветеранам розповідає і сам боєць, командир групи спецназу 73-го МЦСО Максим Музика: «Багато ветеранів принципово не носять камуфляж у мирному житті. Але для них дійсно важливо відчувати вдячність за те, через що вони пройшли: за смерть, за страждання, втрату близьких, побратимів. Відчувати, що це не дарма, що суспільство цінне ці зусилля» [94].

Подібна традиція набула поширення й в Україні, зокрема як зазначив лейтенант Володимир Конопка під час його служби на Харківщині продовж року до нього декілька десятків разів підходили незнайомі цивільні люди й говорили «Дякую» або «Дякую за службу»⁹.

І хоча мужність в більшості людей асоціюється з чоловіками, в реальності це не зовсім так. Досвід Першої та Другої світової війни вже тоді показав, що **жінки воюють на рівні з чоловіками**. Сучасна війна не є виключенням. Сьогодні багато книжок публікується на тему російсько-української війни, і приємно спостерігати, що є й окремі праці, присвячені жінкам на війні. Насамперед праця Євгенії Подобної «Дівчата зрізають коси» — збірка інтерв'ю з учасницями російсько-української війни. Так, в одному з інтерв'ю розповідається про особливості роботи снайпером, і чим ця робота відрізняється в чоловіка і жінки: «Якщо чоловік видихся — йому треба час відновитися, заспокоїтися, відпочити. Якщо жінка — у неї незбагненним чином відкривається друге дихання. Це якась загадка природи, але це так. Ми насправді багато чого можемо» (Юлія Матвієнко) [95, с. 16]. Як можна побачити з інтерв'ю, жінки аж ніяк не вписуються у стереотип «жінка має сидіти вдома, кувхарити та доглядати за дітьми». Більшість респонденток цього проєкту вимушені були залишити свої сім'ї, кар'єру, навчання заради бажання захищати свою країну. Таке прагнення жінок стати на рівні з чоловіком і бути воїном характерне не тільки для сучасного періоду. Під час Першої світової війни, багато жінок так само полишили свої суто «жіночі» обов'язки та пішли служити в лави Українських січових стрільців. Про намір піти на фронт розповідала Софія Галечко, яка вчилася на філософському факультеті університету в Граці, на фронті ж мала звання підхорунжої: «Я на Закарпатті, в рядах Січових Стрільців. Дивний якийсь сон, — писала Софія у дівочому щоденнику 11 вересня 1914 року. — Вісім днів їзди поїздом, три дні голодів, примусова мандра по Мукачеві від 3-ї ночі до 8-ї ранку та приїзд до Горонди — а тепер тихі зітхання слабих у шпиталі. Мої мрії здійснилися — працюю для України»

⁹ Записано 20.07.2023 р. від В.М. Конопки, 1988 р. н., військовослужбовця ЗСУ.

ни, йду кувати кращу долю... Кинула я книжки, науку, старий спокійний Грау, забула про рідню, про іспити й увесь світ..." [96].

В проєкті «Пісні війни» так само є пісня, присвячена жінкам на війні — «Дівчата зрізають коси» у виконанні Дар'ї Зубенко та Анастасії Приходько:

*Дівчата зрізають коси,
Туго шнурують берці,
Їм щастя приснилось, здалося,
Кровить забинтоване серце...
Дівчата пакують валізи,
Кладуть туди тугу і втому,
Молитва — надійна віза,
Щоб ви повертались додому!
Дівчата збирають сили
І вже не рахують зморшки,
Поспішно, туди де «накрило»,
Шепочуть: «Терпи!.. Ще трошки...»*

Приспів:

*Дівчата не хочуть втрачати,
Тому подають набой,
Тому одягають халати,
І вчаться тримати зброю! [97].*

Можна припустити, що «зрізана коса» є символом тої жіночності, від якої жінки тимчасово відмовляються, щоб стати на рівні з чоловіками у боротьбі за свою землю.

З початку російсько-української війни й по 2021 р. офіційно в ЗСУ є 32569 тисяч жінок — військовослужбовців, з них 3,5 тисячі — старші офіцери, це більше, ніж у два рази, аніж було у 2017-му році, і майже в п'ять разів більше, аніж у 2008-му році. Учасницями бойових дій в АТО/ООС є 16,7 тисяч жінок [98]. 24 лютого 2022 р. російська федерація розпочала широкомасштабне вторгнення на територію України. Кількість військовослужбовців в лавах ЗСУ збільшилась в рази, жінок тому числі. Дружина президента України Олена Зеленська під час міжнародної конференції в Брюсселі «Жінки у конфліктах» заявила, що в наразі у Збройних Силах України 37 тисяч жінок боронять країну, і понад 1 тисяча жінок стали командирами [99]. Українська Асоціація Представниць Правоохоронних Органів — УАППО надає наступну статистику жінок, які несуть службу в інших структурах: «Сьогодні у лавах підрозділів системи МВС України боронять країну на фронті та в тилу понад 66 тисяч жінок. З них більше 6 тисяч разом з чоловіками несуть служ-

бу у Національна гвардія України, понад 25 тисяч у Національна поліція України, понад 11 тисяч у Державна прикордонна служба України, 12 тисяч у ДСНС України та майже 5 тисяч жінок працюють у Державна міграційна служба України. 5 тисяч 640 жінок із системи МВС мають статус учасниць бойових дій» [100].

Говорячи про **героїзм**, слід брати до уваги не тільки риси характеру, але й самі умови, в яких вояки прагнули проявити свою мужність. Серед учасників російсько-української війни були ті, які проходили справжнє пекло війни — бої за Луганський та Донецький аеропорт, Дебальцеве, Іловайський котел, оборона Києва, Волновахи, Маріуполя, Рубіжного, Попасної, Ізюма, Северодонецька, Соledара та Бахмута. Звичайно, ми не можемо стверджувати, що інші операції були менш напруженими, проте саме вищезгадані бої найбільш відбилися в пам'яті як оповідачів, так і українського народу загалом. За свою проявлену стійкість учасники битви за Донецький аеропорт отримали від ворожої російської сторони назву «кіборги», адже оборона тривала 242 дні й закінчилась внаслідок підризу нового терміналу і відповідно обрушенню стін багатьох секцій супротивником 20 січня 2015 р. Під час Другої світової війни в бійців дивізії «Галичина» так само був бій, навколо якого є найбільше спогадів про героїчність, не дивлячись на те, що сам бій був програшним для бійців. Це бій під Бродами у липні 1944 р., який став ключовим моментом в історії дивізії. Один з учасників битви, Євген Побігуший розповідає: «Наше вояцтво, йдучи до бою, бачило відступаючі німецькі частини, а це вплинуло на нього пригноблююче. Бо ж наш вояк бачив відступ, і то безладний, найліпшого, по його думці, тодішнього війська, проти якого ніхто не міг устоятися в перших роках війни. Тепер це військо панічно відступало, а молодий незагартований у боях український вояк ішов до зустрічного бою з переважаючим ворогом» [101, с. 173].

З початком повномасштабного вторгнення можна простежити **емоційні гойдалки**, періоди піднесення бойового духу, і періоди важкої втоми від пережитого болючого і важкого досвіду війни. У багатьох українців мужність асоціюється з безпосередньою участю у всіх цих заходах з оборони держави. Ці гойдалки схематично можна поділити на наступні етапи: вниз

(24 лютого 2022 р.) — вверх (звільнення Київщини і півночі країни — початок квітня 2022 р.) — вниз «події в Маріуполі, Сіверодонецьку, Лисичанську» (квітень-серпень 2022 р.) — вверх (деокупація частини Херсонської та Харківської областей, м. Херсону — вересень-листопад 2022 р.) — вниз (зимовий наступ окупантів, втрати серед українських сил оборони — грудень 2022 — березень 2023 р.) — вверх (очікування контрнаступу ЗСУ та початок контрнаступальних операцій — квітень-липень 2023 р.).

24 лютого 2022 року (вниз) — початок повномасштабної війни росії проти України. Цей день став шоком майже для всього народу України. Це напередодні багатьма людьми війна сприймалась як щось дуже далеке, щось, що відбувається на сході нашої країни і обмежується частиною двох областей — Луганською та Донецькою. Вибухи від прильотів ракет, авіабомб, ворожих артилерійських систем розбудили з глибокого сну всю країну. Ці страшні миті нагадали українцям — ворог не покладав надій окупувати всю територію нашої країни. Він лише накопичував ресурс для удару у відповідний час. Перші дні повномасштабної, або, як її ще називають, великої війни стали важким випробуванням і для українських воїнів. Загальна мобілізація лише розпочиналася, зосередження всього необхідного ресурсу для відсічі ворога відбувалося повільно, військова та гуманітарна допомога від західних партнерів України була недостатньою. Фактично перший удар взяли на себе наявні регулярні війська, військовослужбовці, які служили за контрактом, а також добровольці, які від 2014 року знали на власному досвіді, що таке війна.

23 лютого 2022 р. у соціальних мережах почали ширитися відео із пересуванням ворожої техніки поблизу Чонгару, з боку Криму — російські танки, гаубиці, бронемашини та системи залпового вогню. Пізніше стало відомо про понтони біля Сивашу, який відокремлює Кримський півострів від материка. В ніч із 23 на 24 лютого було опубліковано відео, де багатокілометрова колона російської військової техніки рухається в напрямку з Криму до КПВВ «Каланчак». 24 лютого 2022 р. о 4:00 на відео на КПВВ «Каланчак» видно, як адмінкордон із Кримом перетинають цивільні з валізами. Військові в українській формі дивляться у бік Криму, їхню увагу там щось

явно привертає. 24 лютого 2022 р. о 4:02 у Twitter з'являється відео із заголовком «Крим! Каланчакська застава під обстрілом. Українські військові та мирні жителі біжать». Це одне з перших свідчень російського вторгнення. Військовослужбовець Євген Пальченко, командир танкової роти 59 бригади імені Якова Гандзюка, о 4:30 ранку 24 лютого почув вибухи. Воїн розповідає, що їх завданням було виграти годину, щоб частина їх бригади, що знаходилась на самому перешийку, змогла вийти. Вже вдень 24 числа росіяни перекинули десант на Каховську ГЕС і захопили головні дороги Херсонської області, а також обстрілювали українські військові бази ракетами та авіацією. Діставшись до села Сергіївка, танкісти на чолі з Є. Пальченком вступили в бій із російськими військами. Далі була задача — прорив через Антонівський міст, прикриття виходу колони українських військ на правий берег Дніпра. Воїн розповідає, що сили противника були значно переважаючими: «Відходь у район Миколаєва, там переважаючі сили на тобі йдуть. Я кладу тільки трубку, сідаю у вежу і спостерігаю — з правої сторони десять 72-к (танки Т-72. — ред.) противника з механізованою ротою. Я тільки говорю в радіостанцію «противник справа, вогонь!». І мені в вежу прилітає, не знаю, що мені там прилетіло, у вухах починає дзвеніти, перед очима біле світло, я говорю екіпажу: «Ми горимо — виходимо з машини». Відповідаємо від цього танка і в нього прилітає другий снаряд, чотири снаряди залишилося і в нього зриває вежу» [102]. Для багатьох лишається загадкою, як російським військам вдалося за такий короткий час захопити всю Херсонську область і зупинитись в Миколаївській. Та безперечним фактом в цій ситуації є мужність українських воїнів, які дали відсіч переважаючому ворогу.

Звільнення Київської, Сумської, Чернігівської областей (вверх) стали моментом емоційного піднесення. Битва за Київ стала однією з ключових під час повномасштабного вторгнення росії в Україну. Ворожий наступ відбувався з декількох напрямків: з північно-західного, з боку Чорнобильської зони відчуження через білорусь та з лівого берега Дніпра через м. Бровари. Активні бої велися переважно за передмістя Києва, та в саме місто заходили і диверсійно-розвідувальні угруповання противника. В ході боїв російська армія зазнала нищівної пораз-

ки та була змушена відступити. З 1 квітня тривала зачистка населених пунктів від залишків російських угруповань [103]. 2 квітня вважається днем звільнення Київської, Чернігівської та Сумської областей [104; 105; 106]. Командувач Сухопутних військ Збройних Сил України Олександр Сирський відзначив велику мотивацію воїнів, що стало ключовим фактором у звільненні цих регіонів: «Завдяки вдалим діям мотивованих воїнів Сил оборони, рік тому нам вдалося здобути стратегічну перемогу над російською армією і вибити її підрозділи з Київської області та Півночі загалом. Ця перемога стала фундаментом подальших успішних операцій», — заявив він [107] (іл. 14).

Олександр «Слов'ян» Вдовиченко, командир 72-ї бригади імені чорних Запорозжців, розповів про звільнення Київщини від російських загарбників. Воїн згадав, що десантування проходили постійно, вже 25-го лютого ворог намагався пересуватися по мосту в Гостомель, де підрозділи Другого батальйону, підрозділи ГУР, підрозділи Нацгвардії зустріли ворога. Ворог не чекав такого спротиву, вони дійсно вірили у захоплення столиці за 3 дні. Олександр зазначає, що попри це ворог був дуже підготовлений. Так само воїн згадав і про спротив в Чернігівській області, завдяки чому ворог старався обходити ті військові частини, які зустріли його в Чернігівській та Сумській областях, і рвався до Києва. В результаті ворог перед тим, як дійти до Київщини з того напрямку, уже був пошматований. Про роботу свого особового складу в той період Олександр каже наступне: «Люди, які проходили регулярну службу за контрактом, не скажу, що всі були готові. Якийсь відсоток трохи зламався десь, дав трохи задню, це природно: не всі народжуються воїнами. Але той особовий склад, який проходив службу в бригаді, зайняв свої позиції, створив систему вогню, організував взаємодію — і на перших днях війни дав ворогу гідну відсіч. Розпочинаючи зі стрільців, піхотинців, завершуючи танковими підрозділами. Артилерія працювала. В нашій перемозі перше — це, 100%-во, це люди, друге — артилерія й авіація. Вони в боях за Київ показали найвищу майстерність. Тоді працювали наші артилеристи, армійська авіація, повітряні сили в боях за Київ — це дійсно було шикарно. Підрозділи артилерії мали бойовий досвід, підрозділи ар-

Іл. 14. Деокупація Київщини. Фото Генштаб ЗСУ. (Джерело: <https://cutt.ly/BwzFTvms>)

мійської авіації, повітряних сил такі бої не вели в АТО. В ООС повітряні сили, армійська авіація не застосовувались для ударної дії, для завдання ударів, але вони були на рівні готові». Воїни часто зустрічали вдячних мешканців населених пунктів, які вони звільнили: «Найголовніше, вони спочатку казали: «Чому ви нас кинули?»», кажу: «Ми вас не кинули», вони кажуть: «Ви нас не кидайте більше. Ми не хочем, щоб ви нас знов кинули», кажу: «Ну ми зробимо все, що від нас буде залежним». Приємно: стоять діти з прапорами: «Підпишіть нам прапор, ви наші визволителі». Згадуєш своїх дітей — щось так «йюкає»» [108]. З впевненістю можна сказати, що звільнення Київської, Чернігівської та Сумської областей стали ключовими факторами у подальшій боротьбі, а також стали додатковою мотивацією для українських воїнів боротися за свою землю.

Бої за Маріуполь (вниз) були найважчими з початку повномасштабного вторгнення росії в Україну. Фактично місто пережило облогу та гуманітарну катастрофу. Загалом оборона міста тривала 86 днів з 24 лютого 2022 р., 82 з яких у повному оточенні. Протягом 16—20 травня 2022 р. оборонці міста вийшли з укриття на «Азовсталі», згідно з домовленостями, вони очікували на обмін. Українська влада назвала цю операцію евакуацією [109]. Оборона Маріуполя увійде в історію, як героїчний спротив українських воїнів. Без перебільшення всі воїни, які билися за Маріуполь — герої. Це будучи в повній блокаді заступник командира полку «Азов» Святослав «Калина» Паламар та офіцер управлін-

Іл. 15. «Азовсталь» у Маріуполі, який захищають українські бійці, 5 травня 2022 р. (Джерело: <https://cutt.ly/jwzfTMr>)

ня розвідки Ілля Самойленко дали брифінг з маріупольського заводу «Азовсталь». Воїни наголошували на інтенсивності обстрілів, лише за ніч вони налічували 25 вильотів, зокрема з трьох стратегічних бомбардувальників, працювали танки, міномети, снайпери, піхота завжди робила спроби штурму. Свою мотивацію описують так: *«Ми не за слова тут, а за народ України. Ми виконуємо свій військовий обов'язок, нам не треба похвали. Поки живі, ми завжди будемо боротися за справедливість, за те, щоб вивезти цивільних та поранених військових»*. Воїни зазначають, що не було наказу повністю взяти на себе командування обороною Маріуполя, однак вони це рішення ухвалили, бо більше ніхто не спромігся [110]. Командир «Азова» Денис «Редіс» Прокопенко вважає, що кругова оборона міста — вагомий внесок для перелому ситуації в цілому для України. Захисники відтягнули на себе велике угруповання сил противника, щоб послабити тиск на інших напрямках. Це дало змогу отримати Україні озброєння від західних партнерів, перегрупуватися і діяти більш ефективно. На думку захисника, блокади Маріуполя можна було уникнути, якби був належний спротив в таких населених пунктах як Генічеськ, Мелітополь, Бердянськ: *«У мене є власне бачення цієї ситуації. Якщо би війська, які там знаходилися, стійко тримали оборону, вгризалися би в землю та билися з противником, не давали би йому просто так заходити у міста, була би зовсім інша картина»*. Також Денис зауважує на проблемі координування між підрозділами різних бригад, що внесла певну дезорієнтацію та хаос у ведення бойових дій в Маріуполі:

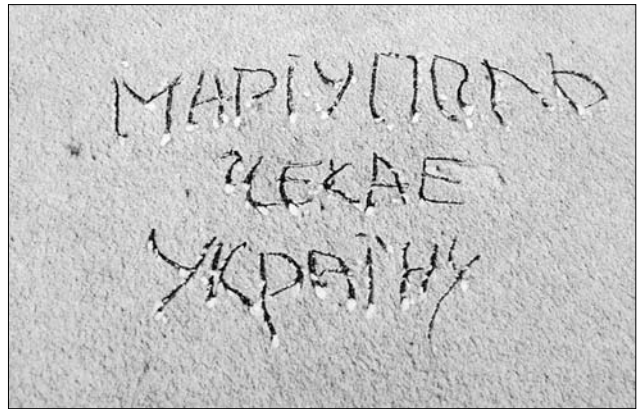
«36-а бригада морської піхоти, дії якої не піддаються ніякому логічному поясненню... Спочатку один батальйон раптово здався в полон, це було ще 4-го квітня. В результаті чого ми втратили на той час єдиний шлях сполучення між «Азовом» та 36-ою бригадою. Потім несподівано командир 36-ої бригади прийняв рішення, нікого не попередивши, просто піти на прорив у невідомому напрямку і тим самим втратив багато людей. Так само багато людей було кинуте напризволяще, і вони просто потрапили в полон». Якби цього не сталося, з цією бригадою ми би ще довго могли тримати оборону на правому березі, але фланг було оголено й після завершення зачистки заводу Ілліча противник кинув всі свої сили на наш напрямок — це дало йому змогу наступати на нас з флангу та тилу» [111] (іл. 15).

Цивільні жителі Маріуполя, які залишилися жити в окупації, вимушені жити в нелюдських умовах: черги за водою, часто життя в зруйнованому російськими бомбардуваннями житлі, без опалення, світла та води в будинках. Взимку у мешканців був великий попит на вцілілі вікна, щоб замінити свої пошкоджені. В мережі з'являлась інформація, що окупанти пропонували місцевим жителям здавати свої пошкоджені склопакети на нові, а пошкоджені загарбники разом із колаборантами перепродавали: *«Маріупольський бізнес при Росії від росіян у всій красі. Цивільні окупанти демонтують навіть уцілілі вікна. Мінняють на нові. А куди потім те, що демонтовано? Правильно — можна продати. Тому цивільні окупанти разом з окремими маріупольськими «ждунами» продають масово старі склопакети»*, — розповів радник мера Маріуполя Петро Андрющенко у своєму Telegram-каналі [112]. Радник міського голови Маріуполя Петро Андрющенко також розповів, як загарбники змушують містян свідчити проти ЗСУ. Таким чином, окупанти збирають «свідчення», користуючись горем та безвихіддю маріупольців, сфальшували заяви про знищення житла «українською армією» Це названо основною умовою проведення виплат [113]. Серед маріупольців, які залишилися в окупації, є патріотично налаштовані люди, які чекають звільнення від російських загарбників. В мережі часто з'являється інформація про проведення різних акцій, флешмобів на підтримку Збройних сил України. Взимку 2022—2023 ро-

ків містяни писали на снігу нагадування про те, що Маріуполь — це Україна. Таким чином, група маріупольського спротиву показала російським окупантам, що місто чекає на ЗСУ. Ці надписи маріупольці фотографували на надсилали в мережу [114]. На початку окупації міста з'явилося відео від підлітка, мешканця міста, відзняте самим юнаком, де він зірвав і викинув прапор росії, назвавши його ганчіркою: «Побачили таку, ганчірку для підлоги, у нас у місті. Зняли по-чоловічому, насяjali на неї — вона тільки для цього й придатна. І кудись туди її треба викинути. І не забувайте, окуповані території — це Україна», — зазначив хлопець, викинувши триколон кудись у підвал закинutoї будівлі. Очікувано, що окупанти оголосили «полювання» на хлопця. На щастя, хлопець у безпеці і вже не в місті [115] (іл. 16).

Хочеться більшу увагу в обороні Маріуполя приділити полку «Азов», який відіграв в ній ключову роль. Місто вже зазнавало окупації у 2014 р., на початку російсько-української війни. 13 червня 2014 р. полк «Азов» та інші спецпризначенці звільнили від проросійських бойовиків Маріуполь. Це стало переломним моментом у ході російсько-української війни, і завадило подальшій окупації України. Після звільнення міста бійці «Азову» брали участь у «Широкінській операції», завдяки цьому лінію фронту вдалося посунути від мирного українського міста та забезпечити мешканців міста від постійних обстрілів російських загарбників. Уперше урочисто день звільнення міста Маріуполь від російських загарбників було відзначено на державному рівні 13 червня 2016 р., на другу річницю звільнення. Після цього місто жило своїм мирним життям, а в 2019 р. Маріуполь увійшов до шістки міст із найнижчим рівнем злочинності [116].

Як і в 2014 р., в 2022 р. Азов відіграв ключову роль в обороні міста. Після евакуації захисників Маріуполя з «Азовсталі», військові та частина цивільних опинилися в російському полоні. Станом на січень 2023 р. в полоні досі перебувають близько 2 тисяч воїнів «Азовсталі», із них — 700 «азовців», про це заявила Катерина Прокопенко, дружина командира полку «Азов», Дениса Прокопенка [117]. Рідні військових «Азову», як і вже звільнення з полону бійці, постійно нагадують суспільству про важливість звільнення з полону бійців «Азов» та ін-

Іл. 16. Патріотичний флешмоб мешканців Маріуполя. (Джерело: <https://cutt.ly/ZwzfYIUE>)

Іл. 17. Акція на Софійській площі в Києві, 24 грудня 2022 р. (Джерело: <https://cutt.ly/vwzfUuip>)

ших оборонців Маріуполя. Найбільш поширеною в Інтернет-мережі є теза «Де Азов?». Акції для привертання уваги до полонених «азовців» часто влаштовують рідні та небайдужі громадяни на вулицях українських міст із плакатами «Де Азов?», «Поверніть Азов», «221 день полону», «Герої Азовсталі мають бути звільнені» [118] (іл. 17).

Початок контрнаступальної операції сил оборони в Харківській та Херсонській областях (вверх) став моментом емоційного піднесення як для військових, так і для цивільних. Наступальну операцію називають Слобожанським контрнаступом Збройних Сил України, а також Балаклійським проривом, Харківським контрнаступом, Балаклійсько-Куп'янською наступальною операцією. Розпочалась операція 6 вересня 2022 р. До 17 вересня було відомо, що українські війська прорвали лінію російського фронту вздовж річки Оскіл.

Військовослужбовець з 25 десантно-штурмової бригади, уродженець Ізмаїла Олексій Притула розповів про визволення Ізюма. Захисник пішов до

Іл. 18. Олексій Притула з бойовим спорядженням. Фото з особистого архіву. Джерело: <https://cutt.ly/NwzfUCA7>)

військкомату в середині березня, тоді йому сказали чекати, бо «для таких, як він, це не час». До мобілізації Олексій разом із дружиною займались волонтерською діяльністю: в першій половині дня займалися в клініці (Олексій ветеринар за фахом), в другій половині — готували на кухні для бійців. 4 липня Олексію зателефонували з військкомату, сказали наступного дня бути готовим і зібраним: «Я не вагався. Купили рюкзак й інші дрібниці. Разом з іншими мобілізованими рушили на автобусі до Житомира. Нас було близько 25 людей. Там пройшли комісію, з 25 залишилось лише дев'ятеро. І вже цим складом рушили на тренування. Там місяць з нас намагались зробити щось подібне солдатам, бо не військові ж. На початку серпня нас розподілили по бригадах в десантно-штурмові війська». Перед тим, як підрозділ Олексія відправили на Харківщину, він брав участь в обороні під Бахмутом. Саме його бригада звільняла Ізюм. Захисник розповідає, що деокупація поблизу Ізюма відбулась досить швидко, активного спротиву противника не було і залишали по собі все: техніку, речі, все, що мали. В самому Ізюмі зустріли опір, місто було перекопане, на місцях працювали сапери, на другий день війни все зачищали. Будинки, в яких жили росяни, були колись заможні, а після них лишилось все потрошене, унітази та ванни були повністю виванені, мабуть, вивезені. Надалі Олексія перевели в евакуаційний медпункт через його спеціальність, він разом із групою людей вивозить автомобілями поранених та загиблих. Після цього бійця перевели медиком на Лиманський напрямок. Порівняно з Ізюмом, за словами захисника, там було важче, прострілювалось місце всіма видами зброї. Там Олексій отримав поранення, в ноги прилетів касетний сна-

ряд, обидві ноги ампутували. Найважливішим для воїна є підтримка його дружини: «Я ще переймався за документи, бо вони якраз були в штанах. На щастя, та кишеня, де вони були, лишилась ціла. Телефон пошкодився уламком. У чохлах я зберігав номер дружини, який не знав напам'ять. Коли дістав телефон, відразу набрав її. Вона дуже сильно підтримує мене. Постійно поруч. Це важливо». Попри все пережите Олексій зберігає бойовий дух та продовжує жити: «Наразі стан у мене бойовий. У мене немає такого відчуття, що моє життя скінчилось. Буває, що відчуваю фантомні болі. В такі моменти неприємно. Однак мене з усіх боків підтримують. Багато друзів поруч. Ветеринарна спільнота та клієнти теж мобілізувалися та активно допомагають. Всі пишуть мені та моїй дружині, телефон постійно дзенькає. Я тримаюсь» [119] (іл. 18).

Командувач Сухопутних військ ЗСУ Олександр Сирський розповів, що основною проблемою під час операції було забезпечення українських захисників належною кількістю боєприпасів, а результат був набагато більшим, ніж очікувалось, адже додалась територія уздовж державного кордону, планувалося на 2 тисячі кілометрів менше, саме це і дало значний поштовх для подальших наступальних дій: «Просто набридло відступати. Ми відчували, що потрібно нанести десь такий удар, щоб ворог похитнувся і посипався. Дії наших військ були настільки швидкі і несподівані для них, що це призвело до паніки, втрати управління, до того, що їхні військові почали тікати», — додав О. Сирський [120].

Звільнення Харківської області викликало чимало емоцій, почуття радості у мирного населення, що пережило окупацію. Під час деокупації в просторах Інтернету часто можна було побачити різні відео з різних населених пунктів, де мирні жителі зустрічають українських захисників стоячи на колінах, зі сльозами на очах, пригощають різноманітними стравами, кличуть до себе, щоб воїни поїли та відпочили. «Ми пів року молилися, щоб ви до нас повернулись», — сказали місцеві жительки і одразу ж вирішили нагодувати воїнів оладками [121].

Найбільше емоційне піднесення відчувалось саме під час звільнення Херсону та частини Херсонської області, по правий берег Дніпра. Очевидно, це пов'язано і з тим, що Херсон — єдине місто, об-

ласний центр, який захопили росіяни, тож його визволення принесло відповідний резонанс в суспільстві. Датою звільнення м. Херсона, частини Херсонської та Миколаївської областей офіційно вважається 11 листопада 2022 р. Українські захисники описують свою мотивацію служити та воювати за свою землю: «Все ж хоча б трохи нашої землі відбиваємо і ми рухаємось вперед, а не рухаємось назад. У мене кума в Херсонській області, в Чаплинці, каже: «Ну коли ти там уже приїдеш? Коли ви нас уже звільните?», — кажу — «Кума, йдемо з усіх сил до вас. Може трішки із затримкою, але йдемо». Ми ж за своє боремось», — «Док», начальник медпункту 98-го батальйону, 60-ї бригади ЗСУ. Командир штурмового підрозділу, «Мадяр» каже, що бійцям дуже хочеться сатисфакції, покарання ворога і це їх головна мета, адже захисники на своїй землі і борються за нашу правду [122].

Після визволення Херсону та частини Херсонської області настав важкий момент війни. Загарбники почали всі свої сили стягувати на схід України, найбільше на Бахмутський, Авдіївський, Куп'янський напрямки та в район м. Кремінної. Найбільшу увагу привертають **бої за Бахмут (вниз)**, оборона якого триває вже понад 10 місяців, з літа 2022 року. За словами Андрія Ілєнка, офіцера батальйону «Свобода», втрати ворога на цьому напрямку вимірюються сотнями загиблих та важкопоранених, та, попри це, ситуація в регіоні не змінюється, тривають важкі бої. Весь цей час ворог намагається взяти місто штурмом, оточити, сюди стягуються великі ворожі сили, мабуть, все боєздатне, що є в противника [123]. Противник не числить людей, намагається кількісно, за рахунок великих жертв, будь-якою ціною захопити місто: «Але ситуація залишається дуже важкою. Російські сили діють звичними методами, не рахують людей. Але кількість вояків не є вирішальною перевагою чи фактором перемоги» — заявив командувач Сухопутних військ ЗСУ Олександр Сирський [124] (іл. 19).

16 січня 2023 р. ЗСУ були змушені відступити від м. Соледар, оборона якого тривала з серпня 2022 р.: «Задля збереження життя особового складу Сили оборони відійшли від Соледару і закріпилися на заздалегідь підготовлених рубежах оборони. Оборонці Соледара створили справжній подвиг не зважаючи на перевагу ворога у 3—5 ра-

Іл. 19. Українські військові на дорозі поблизу Бахмута, 8 січня 2023 р. (Джерело: <https://cutt.ly/5wzfYB9>)

Іл. 20. Український солдат стріляє по безпілотнику з окопа під Харковом. (Джерело: <https://cutt.ly/pwzflXS3>)

зів, потужно тримали свої позиції. Вони завдали ворогу величезні втрати в особовому складі, які можна порівняти з втратами агресора в двох чеченських війнах» — речник східного угруповання ЗСУ Сергій Череватий [125]. Українські війська завдали великих втрат противнику, підступи до позицій ЗСУ були «всіяні тілами» загиблих бійців противника [126]. Зима і початок весни стали справжнім випробуванням для українських сил оборони. Фактично фронт в деяких регіонах або не змінився, а в деяких районах загарбнику вдається його просунути на свою користь [127; 128] (іл. 20).

Понад 6 місяців (листопад 2022 — квітень 2023 рр.) війна нагадує ремарківський «На західному фронті без змін». В таких умовах надзвичайно важко тримати бойовий дух. За цей час українська сторона втратила чимало своїх найкращих синів та дочок. Найбільш болючими були звістки про загибель таких воїнів як Дмитро «Да Вінчі» Коцюбайло¹⁰, командир 1 ОМБ¹¹ «Вовки Да Вінчі» ЗСУ, Ге-

¹⁰ Загинув, захищаючи Україну від окупантів, під Бахмутом 7 березня 2022 року.

¹¹ Окремий механізований батальйон.

Іл. 21. Олександр Мацієвський. Фото СБУ. (Джерело: <https://cutt.ly/7wzfOths>)

рой України, який вів боротьбу проти окупантів ще з 2014 р. Про смерть героя у своєму зверненні сповістив і глава держави Володимир Зеленський: «*Боєць 67-ї окремої механізованої бригади, комбат. Із 14-го року захищав нашу незалежність, гідність нашого народу. Один із наймолодших героїв України. Один із тих, чия особиста історія, характер, сміливість навіки стали історією, характером і сміливістю України*», — вказав Зеленський і пообіцяв, що «Україна завжди пам'ятатиме своїх героїв, наша пам'ять про них не згине» [129] (іл. 21).

Не забуваємо і те, що Україна воює з країноутерористом, яка вдається до різноманітних воєнних злочинів на території України. Противник вдається до різних способів пригнічення бойового духу як українських захисників, так і мирного населення. Одним з таких методів в московії є публікування відео, де росіяни демонстративно страчують українських воїнів, яких взяли в полон. Це не поодинокі випадки, а систематичний характер ведення психологічної війни, намагаючись посіяти серед народу України зневіру, показати всю «велич» «русского народа» і свою «непереможність» та «силу». 6 березня 2023 р. в просторах Інтернету з'явилося відео,

як окупанти розстріляли українського воїна за слова «Слава Україні!» [130; 131]. Противника не зупиняє те, що такі речі є забороненими Женевською конвенцією, адже росія вийшла з цих домовленостей ще у 2019 році [132]¹². Увечері 11 квітня 2023 р. російські ресурси поширили відео, на якому страчують українського військового: живому чоловіку відрізували ножом голову. СБУ відкрило кримінальну справу за ч. 2 ст. 438 Кримінального кодексу — жорстоке поводження з військовополоненим у поєднанні з умисним вбивством. Санкція статті передбачає від 10 до 15 років за ґратами або довічне ув'язнення: «*Ми знайдемо цих нелюдів. Якщо треба буде — дістанемо всюди, де б вони не були: з-під землі чи з того світу. Але за скоєне вони точно понесуть покарання*», — зазначив голова СБУ Василь Малаюк [133; 134]. Такі звірства від росіян не є новим явищем. Слід пригадати події 18 лютого 2014 р. під час Революції Гідності в Києві. Саме тоді активістів Євромайдану, захоплених під час сутичок в Маріїнському парку біля парламенту, по-звірському катували і вбивали. Про це для ЗМІ заявив учасник Самооборони Майдану Михайло Гаврилюк [135; 136]. У ЗМІ потрапило відео, де повз будівлю парламенту люди у формі проносять ноші з тілом, від якого, ймовірно, відділена голова [137]. На жаль, події того дня не зберегли багато свідчень, опублікованих в ЗМІ, про звірства «беркутівців»¹³, які мали

¹² Зокрема, росія відкликала заяву, яка була зроблена СРСР при ратифікації додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту прав жертв міжнародних військових конфліктів. Також на території РФ визнана недійсною постановою Верховної Ради СРСР від 4 серпня 1989 року № 303 «Про ратифікацію додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, яка стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру».

¹³ «Беркут» — підрозділ міліції у структурі МВС України, що існував у 1992—2014 роках. Дислокувався у Києві та при обласних центрах. На підрозділ покладалися задачі особливого призначення: дотримання громадської безпеки, боротьба з організованою злочинністю. Неодноразово залучався для придушення протестів, виступів і демонстрацій в Україні. Відмітився особливою жорстокістю щодо протестувальників Євромайдану взимку 2013—2014 року (Ліквідований 25 лютого 2014 року за перевищення повноважень. Під час подій весни 2014 року велика частина екс-бійців «Беркута» перейшла на сторону Росії і терористичних формувань. Значна кількість

російський слід [138], а розслідування злочинів проти українського народу того дня досі не розслідувані до кінця, а винних не покарано [139].

Бахмут одне з міст Донеччини, яке після 2014 року, попри початок російсько-української війни, процвітало. До повномасштабної війни тут проживало 70 тисяч людей. Колись це було тихе звичайне містечко, відоме ігристим вином¹⁴. Зараз Бахмут символ опору російській агресії. Окупанти буквально рівняють місто із землею, застосовують тактику випаленої землі, щоб захопити місто будь-якою ціною. Колись процвітаюче місто і його жителі стали жертвами фізичного знищення, мародерства з боку російських загарбників. На Бахмут росіяни сконцентрували величезну кількість своєї живої сили і техніки. Тут найбільше «відзначилися» бойовики з терористичної організації «пвк вагнер». Їх керівник, Є. Пригожин виклав відео, де він та його терористи займаються мародерством заводу «Art Winery» м. Бахмут. Акцію мародерства вони присвятили до свята «8 березня», назвали «жестом доброї волі» [140].

Нещодавно в Інтернет-мережі з'явилися відео з інтерв'ю із зізнаннями «вагнерівців» у злочинах проти мирного населення [141]. Зізнання «вагнерівців» опублікував правозахисний проект Gulagu.net, який займається боротьбою з тортурами в російських тюрмах. Обидва злочинців давали інтерв'ю з території росії по відеозв'язку, свідчення дали добровільно.

екс-бійців «Беркута» опинилась в складі терористичних формувань ДНР і ЛНР і у їх складі прийняли активну участь у боях зі Збройними Силами України. Також екс-бійці «Беркута» сформували підрозділи ОМОН «Беркут» у складі МВС росії (пізніше ці підрозділи увійшли до росгвардії), такі підрозділи нині діють на території окупованого Криму, також значна кількість екс-бійців «Беркута» служать в ОМОН міста Москва. Зокрема бійці беркута з Криму і Харкова що перейшли на сторону росії заявляли що ще з 1990-х років намагалися не носити символіку України, наприклад самовільно міняючи офіційно зареєстровану емблему з фоном птаха кольорів українського прапора, на емблему з чорним фоном птаха, бо з їх слів символіка України викликала в них негативні емоції.

¹⁴ «Артвайнері», повна назва — Приватне акціонерне товариство «Артвайнері», скорочена — ПрАТ «Артвайнері» (раніше «Артемівський завод шампанських вин», «Артемівськ Вайнері») — одне з найбільших підприємств України і Східної Європи з виробництва ігристих вин класичним пляшковим методом. Знаходиться в місті Бахмуті (раніше Артемівськ) Донецької області.

Їх слова є підтвердженням про велику кількість злочинів, які могли вчинити бійці пвк «вагнер» на території України. Серед злочинів, у яких зізнались терористи — вбивство підлітків і полонених, вбивство дитини. Командир «вагнерівського підрозділу» Азамат Ударов розповів про дії пвк в Соледарі і Бахмуті на початку цього року. За його словами, накази «вбити всіх» давав власник пвк Є. Пригожин; вбивали жінок, дітей, літніх людей: «Вона верещить, бо вона маленька дитина, їй 5—6 років. А я вистрелив контрольний (в неї), бо була команда на зачистку, на знищення всіх, хто стояв в нас на шляху», — сказав «вагнерівець». Вбивали і українських військових, які потрапляли в полон, що суперечить Женевським конвенціям про поводження із військовополоненими. Зі 100 військових залишали максимум трьох: «Ми їх ліквідували. Ми не вимагали пояснень, бо ми ніхто. Нам давали команду і ми їх знищували. Бо ми путінська команда», — заявив «вагнерівець». Другий злочинець Олексій Савичев, командир розвідувальної групи у «вагнері» розповів про тіла 60 чоловіків з мирного населення, яких вони скинули у велику траншею, серед яких були ще живі люди. О. Савичев, за його зізнанням, та інші найманці, скинули у траншею 30 гранат: «Мені був наказ прийти, підірвати і спалити. Я не дивився, скільки чоловіків там ще дихало, скільки там було живих», — заявив чоловік на відео. Також терорист розповів про наказ розстрілювати всіх, кому 15 років і старше, що робили це просто і без слів, це вбивство українських підлітків дітей, які не мали зброї і не воювали [142]. «Вагнерівець» стверджує, що виконував наказ через страх, що його самого вб'ють, якщо він ослухається. Звичайно, такі «виправдання» аж ніяк не є покаанням та співчуттям через скоєні злочини, а лише виправдання своїх дій. Розповіді злочинців-«вагнерівців» нагадують історії воєнних злочинців колишньої Югославії під час воєн 1991—1995 років, які описала у своїй книзі «Вони б і мухи не скривдили» хорватська дослідниця Славенка Дракуліч [143]. Під час суду на ними в Гаазі злочинці часто не відчували почуття провини за скоєні злочини: масові вбивства, а тим більше за зґвалтування. Масові вбивства вони вважали просто наказом, бо так треба було зробити, а зґвалтування — милість до жінок, що їх не вбили, а просто з ними «розважились». Особливо вражає

Іл. 22. Українські військові завантажують снаряд у 105-мм гаубицю М119. (Джерело: <https://cutt.ly/gwzfOIxK>)

рівень цинізму, коли мова заходить про згвалтування, адже в злочинців під час суду над ними виникає найбільше почуття несправедливості — як це за такий злочин дають більший строк покарання, ніж за вбивство [143, с. 54—66].

Станом на березень 2023 р. в Бахмуті залишилися 4 тисячі цивільних, серед них 38 дітей. 80% будівель у місті зруйновано або пошкоджено внаслідок російських обстрілів [144]. Більшість з тих, хто лишається в місті — категорично відмовлялися евакуюватися. На жаль, серед волонтерів, які організують евакуації мирного населення із зони бойових дій, є історії про «ждунів». Так називають частину мирного населення, яке залишається в містах, яких загрожує окупація, саме через її очікування. Вони чекають «визволителів», і попри побачене на власні очі, пережите на власному досвіді, вони вірять, що російські загарбники їх «визволяють». Здебільшого це літні люди, які виростили в СРСР, дивилися переважно російське телебачення вже за незалежної України, тихо ненавиділи свою Батьківщину та тихо чекали приходу «руського міра». Звичайно, не всі, хто залишився і відмовляється від евакуації, очікують «руського міра»: *«Так, я вважаю, що це актуально. Але ж не всі. Я вважаю, що це актуально. Є такі, як то кажуть, «ждуни» — так. Вони й не приховували взагалі. Але й є люди, які не зорієнтувалися, не знали, як це зробити, трималися до останнього і не думали, що так стрімко зміниться ситуація. І вже є місця, звідки людей дуже важко евакуювати. Я вам скажу так, що в мене були люди, яких ми думали, що вже не врятуємо... Але хлопці їх вивезли вночі. І це диво! Люди падали на коліна: це таке диво, ми вже прощали-*

ся з життям! І я теж ставила запитання, чому вони не евакуювалися. У них був класний підвал, як вони кажуть: «У нас було все у підвалі, тобто у нас були сховища, ми там мешкали». Вони думали, що не буде такого» — розповідає волонтерка Ольга Данілова, яка займається евакуацією мирного населення з бойових дій [145] (іл. 22).

Для військових, які беруть активну участь в обороні в найгарячіших точках, є складним сприйняття контрасту двох реалій війни: фронт і тил. Олексій Каленіченко, військовослужбовець 125 бригади ТрО поділився своїми думками в інтерв'ю LVIV.MEDIA: *«Але все ж, я тішусь, що є ця можливість різних світів. Бо у Бахмуті не може бути так як у Львові зараз, а от у Львові як в Бахмуті може бути. І наше завдання робити все, що цього не сталося ні тут, ні в будь-якому іншому українському місті чи селі»*, — заявляє військовий. Та попри це, на думку бійця, цивільне населення має більше усвідомлювати реалії війни, не забувати, що війна триває, і від неї не можна втомитися: *«Мені не подобаються маніпуляції, коли будь-що порівнюється з війною. Це паплюжить пам'ять моїх друзів, які загинули і людей, які воюють далі. Також цивільні не мають робити висновки, чи треба тримати Бахмут, чи не треба, тому що ми, військові на місці, не завжди володіємо ситуацією, що казати за цивільних»*, — каже військовослужбовець [146].

Висновки. Отже, щодо поняття «мужність», то в аксіологічних орієнтирах українського військовослужбовця досліджуваній період був тісно пов'язаним як із війною, так із військовою службою чи самою особистістю воїна. Від кінця XIX ст. і до сьогодення стереотипне трактування мужності змінювалося й трансформувалося.

1. На початку XX ст. австрійська влада прихильно ставилася до створення таких організацій, як «Пласт», «Сокіл», «Січ» і підтримувала їх діяльність. Такі парамілітарні об'єднання консолідували молодь навколо патріотичних ідей, виховували в учасників єдність, почуття честі та гідності шляхом вдосконалення фізичних якостей, витривалості, розуміння значення спільної праці та дисципліни. Саме ці елементи формували поняття «мужність» того періоду. Перша світова війна внесла вагомні зміни, поняття мужності змінюється із гасел патріотичного виховання молоді «бути здоровим тілом і ду-

шею, працюючим, любити свою країну, за потреби загинути за неї» на підготовку до збройного відстоювання національних ідей, відбувається перехід від теорії до практики.

Для українців в арміях російської імперії досліджуване поняття було тісно пов'язане з козацтвом, адже останні значились своєю любов'ю до свободи, проявляли мужність і відвагу в боях із Османською імперією. Важливо й те, що козацтво — це й окрема соціальна група, й належати до неї було престижно, а також це надавало для воїнів окремі соціальні пільги та преференції. Це сформувало стереотип мужності, який переважав серед українців Наддніпрянщини у ХІХ ст. Імперською владою починаючи з середини ХІХ ст. насаджувалося інше поняття мужності, яке проявлялась у несенні служби в армії, участі в бойових діях за інтереси російської імперії.

2. Завдяки революції в російській імперії та розпаду Австро-Угорщини українці змогли створити власні держави (УНР, ЗУНР). Мужність українських воїнів у період боротьби за самостійність та суверенність тісно перепліталася із поняттями героїзму та готовності віддати своє життя за Україну.

3. Формування поняття мужності в період Другої світової війни в Червоній армії було пов'язане із «героїчною» і «доблесною» смертю на фронті. Якщо в період національно-визвольних змагань 1917—1922 рр. прояв мужності — це боротьба, загибель за волю, самостійність і незалежність України, то радянська ідеологія добре попрацювала над тим, щоб спотворити цей ідеал, і створила образ ворога. Цим ворогом стали німці, «фашисти».

Друга половина 40-х — початок 50-х рр. ХХ ст. позначена боротьбою НКВД та Червоної Армії з УПА в західноукраїнських областях. У повстанців один із проявів мужності — це боротьба до кінця, не зважаючи ні на що. Упівці усвідомлювали, що припинення боротьби означає скоритися радянській окупації, також знали, що їм не дадуть спокою при окупації. Своє майбутнє вони бачили наступним: 1) боротись до кінця за волю України і загинути; 2) пройти роки концтаборів, тортур з боку росіян; 3) еміграція. Отож, у повстанців поняття мужності набуло характеру самопожертви або героїчної смерті у боротьбі з ворогом.

4. Після Другої світової війни в СРСР починає змінюватись не тільки поняття мужності, але

й ставлення до воїнів, військовослужбовців. Ознакою мужності стало проходження військової служби, а також участь у воєнних інтервенціях радянського режиму в інші країни. Якщо участь у Другій світовій війні, особливо після 22 червня 1941 р., радянський режим міг пояснити визволенням своєї території від німецької окупації, то проявом мужності було зі зброєю в руках знищувати окупантів і за потреби загинути в бою. Інакше вже було у війні в Афганістані, коли вище керівництво не могли достатньо мотивувати солдатів до проявів мужності у радянському розумінні, адже тут все було зрозуміло — воювали не за свої землі, а на чужій. Це негативно вплинуло на імідж військовослужбовців серед цивільного населення, а також підірвало авторитет служби в армії.

5. Після розпаду СРСР в незалежній Україні до 2014 р. військовослужбовці не були привілейованим станом в суспільстві. Служба в армії не вважалась престижною, а скоріше навпаки. Строкової служби намагалися уникнути, адже для більшості населення це було щось непотрібне і таке, що тільки забере час молоді. Єдиний варіант, де можна було здобути військовий досвід на полі бою, проявити свою ініціативність, мужність, сміливість до 2014 р. — це участь у миротворчих місіях. Близько 45 тисяч українських військовослужбовців отримали такий досвід. Також невелика кількість українських добровольців, представники УНСО брали участь у бойових діях на боці Грузії у війні із росією, а також допомагали народу Чечні в боротьбі за свободу від російської окупації. Таким чином, можна простежити, що поняття мужності в цей період не асоціювалося із службою в Збройних Силах, імідж яких суттєво знизився (із ядерної держави у 1991 р. з армією чисельністю понад 900 тисяч людей, Україна у 2014 р. залишилась із трохи більше як 100-тисячною армією, без ядерної зброї, розпроданою або списаною військовою технікою, боеприпасами).

6. Початок російсько-української війни став викликом не тільки для українських Збройних Сил, але й для існування України як незалежної країни. У 2023 р. маємо майже мільйонну армію, яка захищає нашу державу від російської навали, окупації, мародерства та інших злочинів загарбників. З 2014 р. імідж Збройних Сил України стрімко виріс. В очах населення армія стала незамінною структурою у га-

рантуванні безпеки країни. Особливо у 2022 р. українці зрозуміли, що потреби військовослужбовців мають стояти на першому місці. Про це свідчить велика кількість волонтерських організацій, прагнення українців в тилу долучатися до допомоги воїнам на фронті. Яскраво помітна різниця ЗСУ початку незалежності й сьогодні. Ціна свободи надзвичайно висока, це життя та здоров'я наших співвітчизників. Ознакою мужності в період російсько-української війни став захист своєї Батьківщини зі зброєю в руках, це стало найвищим рівнем відповідальності за свою країну та сім'ю.

7. Із початком російсько-української війни актуалізувалося й поняття мужності у зв'язку з безпосередньою участю у протистоянні збройній агресії російської федерації. І це дуже влучно пояснює прикраса, яка набула поширення серед воїнів — «той не чоловік, що на війні не був». Відповідно, на думку багатьох військових та частини суспільства, характерною ознакою чоловіків, які ухиляються від військової служби, є відсутність мужності.

1. Рош А. *Перша стаття*. Київ, 2018. 248 с.
2. Борисенко М. Формування образу українського військовослужбовця в контексті україно-російського збройного конфлікту. Від віктимізації до героїзації. *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»*. Ч. 1. *Історичні науки*. Київ, 2020. Вип. 159. С. 7—14.
3. *Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минушини. Діалоги з істориками: у двох книгах*. Київ, 2022. Кн. 1. 800 с.; Кн. 2. 801—1555 с.; Кн. 3. 844 с.
4. Марко Серж. *Хроніка гібридної війни*. Київ: Альтерпрес, 2016. 248 с.
5. Грицевич Т.Л., Гузенко І.М., Капінус О.С., Мадевка Т.М., Романишин А.М. *Психологія бою: Посібник*. Львів: Астролябія, 2017. 352 с.
6. *Усна історія російсько-української війни (2014—2015 роки)*. За ред. В.В. Мороко. Вип. 1. Київ: К.І.С., 2015. 176 с.; *Усна історія російсько-української війни (2014—2016 роки)*. За ред. Г. Васильчука та В. Мороко. Вип. 2. Київ: К.І.С., 2016. 464 с.; *Усна історія російсько-української війни (2014—2016 роки)*. За ред. В. Мільчева та В. Мороко. Вип. 3. Київ: К.І.С., 2016. 200 с.; *Усна історія російсько-української війни (2014—2018 роки)*. За ред. В.В. Мороко. Вип. 4. Київ: К.І.С., 2018. 384 с.; *Усна історія російсько-української війни (2014—2019 роки)*. За ред. В.В. Мороко. Вип. 5. Київ: К.І.С., 2019. 432 с.
7. *Ад 242. Історія мужності, братерства самопожертви*. Харків: КСД, 2016. 352 с.
8. Галушак М. *За пів кроку до перемоги. Військове будівництво та операції Галицької Армії в 1918—1919 роках*. Львів: Апріорі, 2020. 280 с.
9. Лозинський А. Українці на службі в австро-угорській армії. *Всеукр. наук. журн. «Мандрівець»*. Тернопіль, 2016. № 2 (122). С. 20—22.
10. Адаменко Д. Все, що ви бажали знати про Австро-Угорщину, але соромилися запитати. *Історична Правда*. 9.02.2022. URL: <https://cutt.ly/nwfkPvL> (дата зв. 30.05.2023).
11. Стеців Я. Участь українських офіцерів-артилеристів Австро-Угорської армії в Першій світовій війні. *Військово-науковий вісник*. Львів: НАСВ, 2022. Вип. 38. С. 103—120.
12. Великий Р., Лозинський А. Становлення інститут українського військового душпастирства у збройних силах австро-угорської імперії. *«Богословсько-філософські пошуки людини в історичному контексті: український вектор»*. Зб. матеріалів Других Християнських постових читань. Львів, 2014. С. 204—210.
13. Попелюк Р. «Сокіл»: тренував тіло, а виховував український дух. *Локальна історія*. 6.04.2021. URL: <https://cutt.ly/Uwf0yNBq> (дата зв. 30.05.2023).
14. Папенко Є. Українські Січові стрільці: присяга на вірність Австро-Угорщини чи боротьба за українські державні інтереси. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Київ, 2013. Вип. 39. С. 102—107.
15. Зленко П. *Українські Січові Стрільці (Матеріали для бібліографічного покажчика)*. Варшава, 1936. 276 с.
16. *Українські січові стрільці, 1914—1920*. Львів: Слово, 1991. 160 с.
17. Чухліб Т. «Колективна біографія» генералітету Російської імперії українського походження. *Українська біографістика*. Київ, 2013. Вип. 10. С. 61—77.
18. Денькович І., Лозинський А. Офіцери-українці випускники вищих військових навчальних закладів Російської імперії (кінець XIX — початок XX ст.). *Інформаційно-комунікаційні технології в сучасній освіті: досвід, проблеми, перспективи*. Збірник наукових праць. Львів, 2017. Вип. 5. С. 105—110.
19. Бурда В. Імперія завдає удару. Історія українського козацтва після зруйнування Січі. *Chas.News*. URL: <https://cutt.ly/jwf0usct> (дата зв. 30.05.2023).
20. Явтушенко В. Українці у Першій світовій війні. *Україна у світових війнах та локальних конфліктах XX — на початку XXI ст.* Харків, 2019. С. 48—49.
21. Кузьменко О. *Стрілецька пісенність: фольклоризм, фольклоризація, фольклорність*. Львів, 2009. 296 с.
22. Зінкевич Р. Початки формування армії УНР восени 1917 року. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2014. № 784. С. 107—113.
23. 1917 — виступ полуботківців. *Український інститут національної пам'яті*. URL: <https://cutt.ly/jwf0uQnJ> (дата зв. 30.05.2023).
24. Мірчук П. *Від Другого до Четвертого Універсалу*. Торонто, 1995. 70 с.

25. Кравчук М. Держава та армія УНР в період Тимчасового уряду та їх правове закріплення. *Держава і право*. Київ, 2010. № 48. С. 69—75.
26. 1914 — у Львові було створено легіон Українських січових стрільців. *Український Інститут національної пам'яті*. URL: <https://cutt.ly/Wwf0icqC> (дата зв. 30.05.2023).
27. Зі спогадів Северина Левицького про УСС. *Історія Пласту*. URL: <https://cutt.ly/uwfoiGYm> (дата зв. 20.05.2023).
28. *За волю України*. Упоряд. Є. Гіщинський. Луцьк, 2007. 391 с.
29. Тищик Б. Українська галицька армія — Збройні Сили ЗУНР. *Західно-Українська Народна Республіка та її місце в історії українського державотворення (до 100-річчя проголошення)*. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції. Львів, 2018. С. 36—40.
30. Литвин М. Проект «Україна». *Галичина в Українській революції 1917—1921 рр.* Харків: Фоліо, 2015. 380 с.
31. Лисенко О., Муковський І. Втрати людські України в Другій Світовій війні. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* Київ, 2003. Т. 1. 688 с.
32. Захарчук І. Друга світова війна: досвід історії — досвід літератури. *Слово і Час*. Київ, 2007. С. 15—24.
33. Косів В. Чоловічі образи українців у плакаті УРСР 1945—1989 рр. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. Львів, 2018. Вип. 37. С. 117—134.
34. Анонім. *Жінка в Берліні*. Київ, 2019. 304 с.
35. Солодько П. Визволення Києва і битва за Дніпро. Як це було. ФОТО. *Історична Правда*, 6 листопада 2013. URL: <https://cutt.ly/gwfoIKC1> (дата зв. 6.08.2023).
36. Гнип І., Ілин Л. За що боролись українці в рядах німецьких збройних сил? (на основі спогадів Степана Мовчана). *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. Київ, 2015. Вип. 4. С. 45—52.
37. Гримич М. *Антропология війни. Casestudy: дивізія «Галичина»*. Київ, 2017. 256 с.
38. Українська повстанська армія. *Український Інститут національної пам'яті*, 14.10.2016. URL: <https://cutt.ly/Mwf0o2ee> (дата зв. 30.05.2023).
39. Антонюк Я., Трофимович В. Підпілля ОУН та УПА в умовах «фронтового періоду» (1943—1944 рр.). *Український історичний журнал*. 2020. № 3. С. 27—38.
40. Пагіря О., Іванченко В. *Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України*. Т. 18 (Нова серія). Київ; Торонто, 2011. 1160 с.
41. Яким С. УПА — народна армія, борець за незалежність Української держави. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2005. № 541. С. 122—124.
42. Пониपालяк О. Старшинська школа УПА «імені Героя Крут Георгія Пипського — Олені I/Олені II» (березень-жовтень 1944 р.). *Етнічна історія народів Європи*. Київ, 2015. № 46. С. 127—135.
43. Сеньків М. Опір ОУН і УПА колективізації західно-українського села, 1944—1952 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 2004. Вип. 12. С. 371—379.
44. Борщик Я. В. Української Повстанської Армії присяга. *Енциклопедія історії України: Україна-Українці*. Київ: Наукова думка, 2019. Кн. 2. С. 835.
45. Сидоров С. Радянська армія. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2012. Т. 9. С. 115—118.
46. 1968 — придушення «Празької весни». *Український Інститут національної пам'яті*. URL: <https://cutt.ly/Hwf0aSOI> (дата зв. 30.05.2023).
47. Дмитрук В. «Празька весна» і Україна. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Київ, 2008. № 1—2. С. 7—37.
48. 40 років тому Радянський Союз увів війська в Афганістан — війна триває досі. *Радіо Свобода*. 25.12.2019. URL: <https://cutt.ly/Xwf0stqv> (дата зв. 10.05.2023).
49. «Пам'ятаємо, але не пишаємося». УІНП про переосмислення війни в Афганістані. *Історична Правда*. 15.02.2019. URL: <https://cutt.ly/ywfozbyN> (дата зв. 07.08.2023).
50. Ковальков О. Афганістан і Афганська війна очима радянських «афганців». *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2014. Вип. 49. С. 143—147.
51. Островик Д. Проблеми адаптації воїнів-«афганців» в умовах трансформаційних процесів у радянському соціумі 1980-х рр. *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*. Переяслав, 2018. Вип. 44. С. 88—98.
52. Гриневич Л. Збройні Сили України 1990-х років. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2005. Т. 3. С. 310—311.
53. Зі щитом або на щиті. Як змінювалася українська армія за 30 років Незалежності. *РБК-Україна*. 10.08.2021. URL: <https://cutt.ly/iwf0djRH> (дата зв. 14.05.2023).
54. Розкрадання в ЗСУ у 2004—2017 рр. — звіт слідчої комісії ч. 1. *Ukrainian Military Pages*. 11.06.2019. URL: <https://cutt.ly/owf0dSyG> (дата зв. 08.05.2023).
55. Стенограма засідання РНБОУ від 28 лютого 2014 року щодо ситуації в Криму. URL: <https://cutt.ly/Gwf0foRv> (дата зв. 08.05.2023).
56. Олександр Турчинов: «Там, де у Криму виконували наказ, виходили і зі зброєю, і з прапорами». URL: <https://cutt.ly/fwf0gj86> (дата зв. 08.05.2023).
57. Повний текст стенограми засідання Ради національної безпеки і оборони під головуванням в. о. Президента України, Голови Верховної Ради України О.В. Турчинова від 28 лютого 2014 року. *Militaryni*. URL: <https://cutt.ly/twf0hkra> (дата зв. 07.05.2023).
58. Кілар А., Пікулицька Х., Булка С. *Воїни світла: Університет і війна*. Львів, 2021. Ч. 1. 400 с.
59. *Архів ІН НАНУ*. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 829. 40 арк.
60. «Ми дуже хочемо сатисфакції»: бійці про свою мотивацію і звільнення Херсонщини. *Радіо Свобода*. 3.09.2022. URL: <https://cutt.ly/twf0xiJK> (дата зв. 06.05.2023).

61. «Змінив гаджет на автомат»: спецпризначенець і топ-блогер Кирило Сазонов. *Армія Inform*. 7.03.2023. URL: <https://cutt.ly/9wf0xUwQ> (дата зв. 08.05.2023).
62. Головний військомом Києва: у перші місяці війни черги до військоматів були дуже великими. *ТСН*. 24.10.2022. URL: <https://cutt.ly/Rwf0xMQe> (дата зв. 04.05.2023).
63. Указ президента України № 69/2022 «Про загальну мобілізацію». *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <https://cutt.ly/kwf0cfR8> (дата зв. 20.04.2023).
64. Росія стягне війська до кордону з Україною. «Це не виглядає як навчання» — ЗМІ. *BBC News Україна*. 1.11.2021. URL: <https://cutt.ly/Awf0cPpV> (дата зв. 20.04.2023).
65. Росія стягне до кордону України війська в «кількості, що насторожує» — СІТ. *Українська Правда*. 24.11.2021. URL: <https://cutt.ly/3wf0c7WY> (дата зв. 21.04.2023).
66. Російські військові вчоргове починають накопичувати сили та засоби біля кордонів України. *Укрінформ*. 31.10.2021. URL: <https://cutt.ly/Rwf0vlat> (дата зв. 21.04.2023).
67. Russian troop movements near Ukraine border prompt concern in U.S., Europe. *The Washington Post*. 30.10.2021. URL: <https://cutt.ly/Gwf0bJDr> (дата зв. 21.04.2023).
68. Закон України «Про основи національного спротиву». *Верховна Рада України*. URL: <https://cutt.ly/uwf0nt7O> (дата зв. 20.04.2023).
69. В Україні пришвидшується формування підрозділів Сил територіальної оборони ЗСУ. *Міністерство оборони України. Офіційний веб сайт*. 18.01.2022. URL: <https://cutt.ly/dwf0mwX1> (дата зв. 20.04.2023).
70. Музикант Положинський підписав контракт на проходження військової служби в резерві ЗСУ. *Цензор.Нет*. 15.02.2022. URL: <https://cutt.ly/Vwf0m2c3> (дата зв. 20.04.2023).
71. Рада ухвалила в першому читанні законопроект, який дозволяє участь тероборони у бойових діях. *Цензор.Нет*. 15.02.2022. URL: <https://cutt.ly/Ywf0QsvE> (дата зв. 20.04.2023).
72. До лав тероборони вступили вже 37 тис. громадян, — Залужний. *Цензор.Нет*. 27.02.2022. URL: <https://cutt.ly/twf0QT7I> (дата зв. 20.04.2023).
73. «Судова практика сформулювалась швидко». *Що чекає на осіб, які ігнорують повістки — адвокат. NV Україна*. 20.07.2022. URL: <https://cutt.ly/rwf0QNGr> (дата зв. 20.04.2023).
74. Заплатили по \$2000 тис.: прикордонники затримали втікачів на кордоні з Молдовою. *ТСН*. 1.04.2023. URL: <https://cutt.ly/1wf0M9U4> (дата зв. 25.04.2023).
75. На Житомирщині троє жінок уклали фіктивний шлюб для переправлення військовозобов'язаних через кордон: їм повідомлено про підозру. *Вукви*. 1.02.2023. URL: <https://cutt.ly/Bwf01hFR> (дата зв. 25.04.2023).
76. СБУ заблокувала десятки телеграм-каналів, де повідомляли про місця вручення повісток. *Радіо Свобода*. 8.03.2023. URL: <https://cutt.ly/Awf01P72> (дата зв. 25.04.2023).
77. МВС: В Україні вводиться кримінальна відповідальність за фото- та відеозйомку переміщень військовослужбовців, зброї і техніки. *Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України*. URL: <https://cutt.ly/Vwf013QF> (дата зв. 25.04.2023).
78. «Подумайте, ви «нічтожество», чи у вас є гідність?»: в. о. командира «Азову» «Тавр» Кротевич про ухилантів від повісток в ЗСУ — «Рандеву». 5. *Перший Український Інформаційний*. URL: <https://cutt.ly/kwf00k1h> (дата зв. 06.08.2023).
79. «Страх — це нормально»: легендарний воїн ЗСУ Коваленко дав прості поради, що врятують життя у разі ворожих обстрілів. 5. *Перший Український Інформаційний*. 7.06.2022. URL: <https://cutt.ly/Gwf00BnP> (дата зв. 18.05.2023).
80. Сергій Панас: Те, що відбувається під Бахмутом, нагадує зомбі-апокаліпсис. Ворог йде як на параді — у повний зріст, на забій. *Волинь UA*. 11.04.2023. URL: <https://cutt.ly/2wf02sJR> (дата зв. 16.08.2023).
81. Командир штурмового загону Руслан «Пісня» Качуровський: У Бахмуті росіяни йдуть нахрапом, максимально нахабно, на повний зріст. Відповідно, повною мірою отримують. *УНІАН*. 15.12.2022. URL: <https://cutt.ly/Bwf02GPd> (дата зв. 14.05.2023).
82. *Пісні Війни*. URL: <https://cutt.ly/uwf09rpd> (дата зв. 20.05.2023).
83. «Черг до військоматів вже нема, а на фронті потрібні люди»: командир Вишебаба — про необхідність мобілізації. *ТСН*. 12.03.2023. URL: <https://cutt.ly/kwf09Qxf> (дата зв. 25.05.2023).
84. «Їдь у свій Бахмут»: черкасець на гірськолижному курорті втрапив у «мовний конфлікт». *Суспільне Новини*. 3.04.2023. URL: <https://cutt.ly/5wf091Xe> (дата зв. 07.05.2023).
85. Конфлікт військового медика з відпочивальником в Буковелі: що відомо. *ZAXID.NET*. 3.04.2023. URL: <https://cutt.ly/twf03cDb> (дата зв. 07.05.2023).
86. «Не хотів образити»: герой скандалу в Буковелі вибачився перед ЗСУ (відео). *УНІАН*. 3.04.2023. URL: <https://cutt.ly/dwf03XFE> (дата зв. 07.05.2023).
87. Конфлікт у маршрутці під Харковом: боєць АТО тричі не зміг потрапити за посвідченням УБД до салону (відео). *ТСН*. 14.04.2021. URL: <https://cutt.ly/Ywf08f3b> (дата зв. 07.05.2023).
88. 30 тисяч отримують не всі. Як змінилися зарплати та пенсії для військових з 1 лютого. *Економічна Правда*. 23.02.2023. URL: <https://cutt.ly/Wwf08YUd> (дата зв. 14.05.2023).
89. Уряд скасував доплату в 30000 грн військовим у тилу. Чи правильне це рішення? Відповідають економіст, військовий та політик. *Forbes*. 1.02.2022. URL: <https://cutt.ly/9wf08VSI> (дата зв. 17.05.2023).

90. Воїн порухував, наскільки зарплата на нулі відрізняється від доходів цивільних. *Big Kyiv*. 3.04.2023. URL: <https://cutt.ly/mwf04w1d> (дата зв. 17.05.2023).
91. Для військових та цивільних стартував проєкт «Як ти, брате?», покликаний допомагати людям в час війни. *Львівська ОВА*. 13.04.2023. URL: <https://cutt.ly/lwf04c8A> (дата зв. 25.04.2023).
92. Як адаптуватися до мирного життя після фронту, коли війна ще триває. *Weche*. URL: <https://cutt.ly/uwf04PQj> (дата зв. 25.05.2023).
93. ЗАВДЯКИ ТОБІ. Національна кампанія подяки військовим і ветеранам України (офіційний сайт кампанії). URL: <https://zt.org.ua/> (дата зв. 25.05.2023).
94. Ініціатива «Завдяки тобі»: чи потрібна військовим жестова подяка «долоня до серця». *Радіо Свобода*. 10.08.2019. URL: <https://cutt.ly/0wf07dyS> (дата зв. 25.05.2023).
95. Подобна Є. *Дівчата зрізають коси. Книга спогадів*. Київ: Люта Справа, 2018. 346 с.
96. Литвин М., Науменко К. *Українські Січові Стрільці: до 500-річчя козацької слави*. Київ, 1992. 48 с.
97. *Пісні війни*. URL: <https://cutt.ly/iwf07YcM> (дата зв. 20.05.2023).
98. Веб сайт «АрміяInform». *Армія Inform*. 4.12.2021. URL: <https://cutt.ly/1wf07CX4> (дата зв. 20.05.2023).
99. Зеленська назвала кількість жінок у ЗСУ. *Громадське радіо*. URL: <https://cutt.ly/Vwf05ik7> (дата зв. 20.05.2023).
100. Допис на Facebook сторінці Української Асоціації Представниць Правоохоронних Органів — УАППО від 6 липня 2022 року. *Facebook*. 6.07.2022. URL: <https://www.facebook.com/UAWLE/> (дата зв. 20.05.2023).
101. Побігуший-Рен Є. *Мозаїка моїх споминів*. Мюнхен; Лондон, 1982. 239 с.
102. Перші години масштабної війни. Чому ЗСУ прийняли бій, але відступили? *Радіо Свобода*. 18.07.2022. URL: <https://cutt.ly/Fwf05E78> (дата зв. 24.05.2023).
103. Витримали й не скорилися: річниця звільнення Київщини та Чернігівщини — кадри злочинів окупантів. *24 Канал*. 2.04.2023. URL: <https://cutt.ly/Jwf0593a> (дата зв. 14.04.2023).
104. Всю Київську область звільнили від окупантів — Міноборони. *Українська Правда*. 2.04.2022. URL: <https://cutt.ly/owf06d2i> (дата зв. 23.05.2023).
105. 2 квітня — річниця звільнення Київщини. *Суспільне Новини*. 2.04.2023. URL: <https://cutt.ly/hwf06nJ9> (дата зв. 23.05.2023).
106. Вся Київська область звільнена від військ РФ — Міноборони. *Радіо Свобода*. 2.04.2022. URL: <https://cutt.ly/Pwf06FFE> (дата зв. 23.05.2023).
107. Звільнення Київщини стало «фундаментом подальших успішних операцій» — Сирський. *Радіо Свобода*. 2.04.2023. URL: <https://cutt.ly/bwf2qqxT> (дата зв. 23.05.2023).
108. «Коли поринаєш у стихію війни, задача — втримати рубіж»: командир «Чорних Запорозжів» розповів, як у березні вдалося втримати Київ. 5. *Перший Український Інформаційний*. 20.06.2022. URL: <https://cutt.ly/pwf2qhxz> (дата зв. 04.05.2023).
109. Що відбувається у Маріуполі та на «Азовсталі». *BBC News Україна*. 21.05.2022. URL: <https://cutt.ly/Awf2qSFW> (дата зв. 04.05.2023).
110. Захисники Маріуполя дали брифінг із заблокованої «Азовсталі»: головне. *Hromadske*. 8.05.2022. URL: <https://cutt.ly/Dwf2q0va> (дата зв. 15.05.2023).
111. Командир «Азова» Денис Прокопенко (Редіс): Ми зробили все можливе та неможливе, аби відтягнути на себе переважаючі сили противника. *Українська Правда*. 8.05.2022. URL: <https://cutt.ly/xwf2wrjy> (дата зв. 15.05.2023).
112. «Дош» в квартирах та крадені вікна: жителі Маріуполя незадоволені «ремонтами» окупантів. *УНІАН*. 20.11.2022. URL: <https://cutt.ly/owf2wnKn> (дата зв. 15.05.2023).
113. Радник мера Маріуполя розповів, як загарбники змушують містян свідчити проти ЗСУ. *Українформ*. 15.06.2022. URL: <https://cutt.ly/5wf2wHTC> (дата зв. 15.05.2023).
114. «ЗСУ близько»: патріоти влаштували у Маріуполі флешмоб (фото). *Главком*. 13.02.2023. URL: <https://cutt.ly/Owf2w9HH> (дата зв. 20.05.2023).
115. У Маріуполі окупанти оголосили полювання на підлітка, який зірвав і назвав «ганчіркою» прапор РФ. *Новинарня*. 21.06.2022. URL: <https://cutt.ly/mwf2eimD> (дата зв. 20.05.2023).
116. 13 червня — День звільнення Маріуполя. *Український Інститут національної пам'яті*. 13.06.2020. URL: <https://cutt.ly/4wf2ellz> (дата зв. 20.05.2023).
117. Дружина командира полку «Азов» закликала визволити українських бійців з полону рф. *Українформ*. 23.01.2023. URL: <https://cutt.ly/Uwf2rWxi> (дата зв. 20.05.2023).
118. «Різдво в полоні»: на Софійській площі провели перформанс, щоб нагадати про полонених азовців (ФОТО). — *Hromadske*. 24.12.2022. URL: <https://cutt.ly/7wf2rKdc> (дата зв. 23.05.2023).
119. «Наша бригада визволяла Ізюм»: інтерв'ю з пораненим десантником з Одещини. *Суспільне Новини*. 23.10.2022. URL: <https://cutt.ly/lwf2toTX> (дата зв. 10.05.2023).
120. «Набридло відступати»: у ЗСУ розповіли, як проходив контрнаступ на Харківщині. *УНІАН*. 5.12.2022. URL: <https://cutt.ly/vwf2tAab> (дата зв. 10.05.2023).
121. Зі сльозами, навколішки і з гімном України: як місцеві зустрічають захисників в деокупованих селах і містах. *ТСН*. 6.10.2022. URL: <https://cutt.ly/qwf2t1UW> (дата зв. 10.05.2023).
122. «Ми дуже хочемо сатисфакції»: бійці про свою мотивацію і звільнення Херсонщини. *Радіо Свобода*. 3.09.2022. URL: <https://cutt.ly/mwf2yKXB> (дата зв. 07.08.2023).

123. На Бахмут ворог кидає усі боєздатні сили, тривають запеклі бої, — офіцер батальйону «Свобода» Ілленко. *Еспресо*. 3.01.2023. URL: <https://cutt.ly/Xwf2ybmr> (дата зв. 15.05.2023).
124. Найтриваліша битва війни. Що відбувається в охопленому вогнем Бахмуті. *BBC News Україна*. 10.03.2023. URL: <https://cutt.ly/twf2ule9> (дата зв. 16.05.2023).
125. ЗСУ відступили із Соледача: «Задля збереження життя особового складу». *BBC News Україна*. 25.01.2023. URL: <https://cutt.ly/3wf2uUXR> (дата зв. 18.05.2023).
126. За Соледар ідуть важкі бої — Ганна Маляр. *Telegram*. 10.01.2023. URL: <https://cutt.ly/hwf2uCVu> (дата зв. 20.05.2023).
127. Чи може РФ прорвати фронт: глава ЦРУ оцінив сили агресора. *УНІАН*. 9.03.2023. URL: <https://cutt.ly/Xwf2if7B> (дата зв. 20.05.2023).
128. Східний фронт: як розвиватиметься російський наступ на Донбасі? *BBC News Україна*. 11.04.2022. URL: <https://cutt.ly/rwf2iDJa> (дата зв. 20.05.2023).
129. Під Бахмутом загинув Герой України Дмитро Коцюбайло, «Да Вінчі» — президент. *Радіо Свобода*. 7.03.2023. URL: <https://cutt.ly/jwf2i9DU> (дата зв. 4.05.2023).
130. Як зазначили в СБУ, слідчі встановили, що українським військовим, якого розстріляли після слів «Слава Україні!», був снайпер 163 батальйону 119 окремої бригади ТРО Чернігівської області Мацієвський Олександр Ігорович. *УНІАН*. 12.03.2023. URL: <https://cutt.ly/lwf2olWL> (дата зв. 04.05.2023).
131. Розстріл українського полоненого за слова «Слава Україні». Що відомо. *BBC News Україна*. 6.03.2023. URL: <https://cutt.ly/9wf2oPk1> (дата зв. 06.05.2023).
132. РФ вийшла з Женевської конвенції. ООН не зможе судити її за порушення прав цивільних під час війни. *Суспільне Новини*. 22.11.2019. URL: <https://cutt.ly/iwf2o8Ff> (дата зв. 06.05.2023).
133. СБУ почала розслідування щодо ймовірної страти українського військового. *Нromadske*. 12.04.2023. URL: <https://cutt.ly/jwf2phUs> (дата зв. 20.05.2023).
134. Обезголовили живого українського військового: російські окупанти шокували світ новим жорстоким відео. 5. *Перший. Український. Інформаційний*. 12.04.2023. URL: <https://cutt.ly/zwf2pSF1> (дата зв. 26.05.2023).
135. 18 лютого захопленням самооборонцям відрізали голови (відео). *TEXTY.ORG.UA*. 26.02.2014. URL: <https://cutt.ly/Hwf2p9rh> (дата зв. 15.05.2023).
136. Михайло Гаврилюк. Козакам відрізали голови. *Youtube*. 26.02.2014. URL: <https://cutt.ly/Ewf2amCB> (дата зв. 15.05.2023).
137. Захопленням 18 лютого майданівцям відрізали голови, — Гаврилюк. 24 *Канал*. 26.02.2014. URL: <https://cutt.ly/fwf2aBCA> (дата зв. 15.05.2023).
138. Убивства на Майдані: силовики кажуть про слід ФСБ. *BBC News Україна*. 3.04.2014. URL: <https://cutt.ly/rwf2sfEg> (дата зв. 17.05.2023).
139. Злочини проти Майдану: хто гальмує розслідування. *BBC News Україна*. 17.11.2015. URL: <https://cutt.ly/twf2djqP> (дата зв. 17.05.2023).
140. Як «вагнерівці» мародерять у Бахмуті. Чи побачить ці кадри Європа? *Obozrevatel*. 12.03.2023. URL: <https://cutt.ly/iwf2dNGT> (дата зв. 20.05.2023).
141. «ЧВК Putler»: розоблачення Євгенія Пригожина і «Проекта «К», их военных преступлений и жестокости. *Youtube*. 17.04.2023. URL: https://youtu.be/vYqds09Hx_8 (дата звернення 20.05.2023).
142. Вбивали дітей і підлітків у Бахмуті. Росіяни — «вагнерівці» розповіли про свої злочини. Як реагує Україна та Пригожин. *BBC News Україна*. 17.04.2023. URL: <https://cutt.ly/Nwf2fmb8> (дата зв. 26.05.2023).
143. Дракуліч С. *Вони б і мухи не скривдили. Воєнні злочинці на суді в Гаазі*. Київ, 2022. 192 с.
144. У Бахмуті залишаються до 4000 мирних жителів, — Верещук. *LB.UA*. 7.03.2023. URL: <https://cutt.ly/twf2fXQy> (дата зв. 14.05.2023).
145. Багато цивільних хочуть вийхати з Бахмуту, але вже не можуть — волонтерка. *Радіо Свобода*. 29.03.2023. URL: <https://cutt.ly/Swf2gaO7> (дата зв. 16.05.2023).
146. «Львів та Бахмут — це два різні світи»: військовий розповів, що цивільні роблять не так. *Lviv Media*. 18.03.2023. URL: <https://cutt.ly/Lwf2gnup> (дата зв. 20.05.2023).

REFERENCES

- Roch, A. (2018). *First sex*. Kyiv [in Ukrainian].
- Borysenko, M. (2020). Formation of the image of a Ukrainian serviceman in the context of the Ukrainian-Russian armed conflict. From victimization to heroization. *Collection of scientific works «Gilea: scientific bulletin»*. *Historical sciences* (Part 1, issue 159, pp. 7—14). Kyiv [in Ukrainian].
- (2022). *The turning point: Russia's war against Ukraine in the time layers and spaces of the past. Dialogues with historians: in two books* (Book 1; 2, с. 801—1555; 3). Kyiv [in Ukrainian].
- Marco, Serge. (2016). *Chronicle of a hybrid war*. Kyiv: Alterpress [in Ukrainian].
- Hrytsevich, T.L., Guzenko, I.M., Kapinus, O.S., Matsevko, T.M., & Romanishyn, A.M. (2017). *Combat psychology: Manual*. Lviv: Astrolabia [in Ukrainian].
- Moroko, V.V., Vasylychuk, H., & Milcheva, V. (Eds.). (2015, 2016, 2018, 2019). *Oral history of the Russian-Ukrainian war (2014—2015)* (Vol. 1). Kyiv: K.I.S.; *Oral history of the Russian-Ukrainian war (2014—2016)* (Vol. 2). Kyiv: K.I.S.; *Oral history of the Russian-Ukrainian war (2014—2016)* (Vol. 3). Kyiv: K.I.S.; *Oral history of the Russian-Ukrainian war (2014—2018)* (Vol. 4). Kyiv: K.I.S.; *Oral history of the Russian-Ukrainian war (2014—2019)* (Vol. 5). Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
- (2016). *AD 242. History of courage, brotherhood of self-sacrifice*. Kharkiv: KSD [in Ukrainian].

- Galushchak, M. (2020). *Half a step to victory. Military construction and operations of the Galician Army in 1918—1919*. Lviv: Apriori [in Ukrainian].
- Lozynskiy, A. (2016). Ukrainians serving in the Austro-Hungarian army. *All-Ukrainian of science journal «Traveler»*, 2 (122), 20—22 [in Ukrainian].
- Adamenko, D. Everything you wanted to know about Austria-Hungary, but were too shy to ask. *Historical Truth*. February 9, 2022. Retrieved from: <https://cutt.ly/nwf0kPvL> (Last accessed: 30.05.2023) [in Ukrainian].
- Stetsiv, Y. (2022). Participation of Ukrainian artillery officers of the Austro-Hungarian Army in the First World War. *Military-scientific bulletin* (Issue 38, pp. 103—120). Lviv: NASV [in Ukrainian].
- Velikiy, R., & Lozynskiy, A. (2014). Formation of the institution of Ukrainian military partnership in the armed forces of the Austro-Hungarian Empire. «*Theological and philosophical searches of man in the historical context: the Ukrainian vector*». *Coll. materials of the Second Christian fasting readings* (Pp. 204—210). Lviv [in Ukrainian].
- Popelyuk, R. «Falcon»: he trained the body and raised the Ukrainian spirit. *Local history*. 04/06/2021. Retrieved from: <https://cutt.ly/Uwf0yHBq> (Last accessed: 30.05.2023) [in Ukrainian].
- Papenko, E. (2013). Ukrainian Sich riflemen: oath of allegiance to Austria-Hungary or struggle for Ukrainian state interests. *Ethnic history of the peoples of Europe: Collection of scientific works* (Vol. 39, pp. 102—107). Kyiv [in Ukrainian].
- Zlenko, P. (1936). *Ukrainian Sich Riflemen (Materials for the bibliographic index)*. Warsaw [in Ukrainian].
- (1991). *Ukrainian Sich Riflemen, 1914—1920*. Lviv: Slovo [in Ukrainian].
- Chuhlib, T. (2013). «Collective biography» of the generals of the Russian Empire of Ukrainian origin. *Ukrainian biography* (Vol. 10, pp. 61—77). Kyiv [in Ukrainian].
- Denkovich, I., & Lozynskiy, A. (2017). Ukrainian officers graduates of higher military educational institutions of the Russian Empire (end of the 19th — beginning of the 20th century). *Information and communication technologies in modern education: experience, problems, prospects. Collection of scientific works* (Issue 5, pp. 105—110). Lviv [in Ukrainian].
- Burda, V. The empire strikes. The history of the Ukrainian Cossacks after the destruction of Sichi. *Chas.News*. Retrieved from: <https://cutt.ly/jwf0usct> (Last accessed: 30.05.2023) [in Ukrainian].
- Yavtushenko, V. (2019). Ukrainians in the First World War. *Ukraine in world wars and local conflicts of the 20th and early 21st centuries* (Pp. 48—49). Kharkiv [in Ukrainian].
- Kuzmenko, O. (2009). *Riflemen's song: folklorism, folklorization, folklore*. Lviv [in Ukrainian].
- Zinkevich, R. (2014). The beginnings of the formation of the army of the Ukrainian People's Republic in the fall of 1917. *Bulletin of the Lviv Polytechnic National University*, 784, 107—113 [in Ukrainian].
- 1917 — performance of Polubotkiv people. *Ukrainian Institute of National Memory*. Retrieved from: <https://cutt.ly/jwf0uQnJ> (Last accessed: 30.05.2023) [in Ukrainian].
- Mirchuk, P. (1995). *From the Second to the Fourth Universal*. Toronto [in Ukrainian].
- Kravchuk, M. (2010). The state and the army of the Ukrainian People's Republic during the period of the Provisional Government and their legal consolidation. *State and law*, 48, 69—75 [in Ukrainian].
- 1914 — a legion of Ukrainian snipers was created in Lviv. *Ukrainian Institute of National Memory*. Retrieved from: <https://cutt.ly/Wwf0icqC> (Last accessed: 30.05.2023) [in Ukrainian].
- From the memoirs of Severyn Levytskyi about the USS. *History of Plast*. Retrieved from: <https://cutt.ly/uwf0iGYm> (Last accessed: 20.05.2023) [in Ukrainian].
- Gishchynskiy, E. (2007). *For the will of Ukraine*. Lutsk [in Ukrainian].
- Tyshchuk, B. (2018). Ukrainian Galician Army — Armed Forces of the ZUNR. *The Western Ukrainian People's Republic and its place in the history of Ukrainian statehood (to the 100th anniversary of its proclamation)*. *Collection of materials of the All-Ukrainian scientific conference* (Pp. 36—40). Lviv [in Ukrainian].
- Lytvyn, M. (2015). *Project «Ukraine». Galicia in the Ukrainian Revolution of 1917—1921*. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
- Lysenko, O., & Mukovskiy, I. (2003). Human losses of Ukraine in the Second World War. *Encyclopedia of the history of Ukraine: in 10 vol.* (Vol. 1). Kyiv [in Ukrainian].
- Zakharchuk, I. (2007). The Second World War: the experience of history — the experience of literature. *Word and Time* (Pp. 15—24). Kyiv [in Ukrainian].
- Kosiv, V. (2018). Male images of Ukrainians in the poster of the Ukrainian SSR 1945—1989. *Bulletin of the Lviv National Academy of Arts* (Issue 37, pp. 117—134). Lviv [in Ukrainian].
- (2019). Anonymous. *A woman in Berlin*. Kyiv [in Ukrainian].
- Sweetko, P. The liberation of Kyiv and the battle for the Dni-pro. How was it? PHOTO. *Historical Truth*. 6.11.2013. Retrieved from: <https://cutt.ly/rwf0lKC1> (Last accessed: 06.08.2023) [in Ukrainian].
- Hnyp, I., & Ilyn, L. (2015). What did Ukrainians fight for in the ranks of the German armed forces? (based on the memoirs of Stepan Movchan). *Military-historical meridian. Electronic scientific journal* (Vol. 4, pp. 45—52). Kyiv [in Ukrainian].
- Hrymch, M. (2017). *Anthropology of War. Case study: «Galichyna» division*. Kyiv [in Ukrainian].
- Ukrainian insurgent army. *Ukrainian Institute of National Remembrance*. 14.10. 2016. Retrieved from: <https://cutt.ly/Mwf0o2ee> (Last accessed: 30.05.2023) [in Ukrainian].
- Antonyuk, Y. & Trofymovich, V. (2020). The underground of the OUN and the UPA in the conditions of the «front

- period» (1943—1944). *Ukrainian historical magazine*, 3, 27—38 [in Ukrainian].
- Pahyrya, O., & Ivanchenko, V. (2011). *Activities of the OUN and UPA in Central-Eastern and Southern Ukraine. (New series)* (Vol. 18). Kyiv; Toronto [in Ukrainian].
- Yakym, S. (2005). The UPA is a people's army, a fighter for the independence of the Ukrainian state. *Bulletin of the Lviv Polytechnic National University*, 541, 122—124 [in Ukrainian].
- Ponypalyak, O. (2015). UPA senior school «named after the Hero of Krut, Heorhiy Pipsky — Elena I/Elenia II» (March-October 1944). *Ethnic history of the peoples of Europe. Kyiv*, 46, 127—135 [in Ukrainian].
- Senkiv, M. (2004). OUN and UPA resistance to the collectivization of the Western Ukrainian countryside, 1944—1952. *Problems of the history of Ukraine: facts, judgments, searches* (Vol. 12, pp. 371—379). Kyiv [in Ukrainian].
- Borshchik, Y.V. (2019). Oath of the Ukrainian Insurgent Army. *Encyclopedia of the history of Ukraine: Ukraine-Ukrainians* (Book 2). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Sidorov, S. (2012). Soviet Army. *Encyclopedia of the history of Ukraine* (Vol. 9, pp. 115—118). Kyiv [in Ukrainian].
- 1968 — suppression of the «Prague Spring». *Ukrainian Institute of National Memory*. Retrieved from: <https://cutt.ly/Hwf0aSOI> (Last accessed: 30.05.2023) [in Ukrainian].
- Dmytruk, V. (2008). «Prague Spring» and Ukraine. *From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB*, 1—2, 7—37 [in Ukrainian].
- 40 years ago, the Soviet Union entered Afghanistan — the war is still ongoing. *Radio Svoboda*. 25.12.2019. Retrieved from: <https://cutt.ly/Xwf0stqv> (Last accessed: 10.05.2023) [in Ukrainian].
- «We remember, but we are not proud» UINP on rethinking the war in Afghanistan. *Historical Truth*. 15.02.2019. Retrieved from: <https://cutt.ly/ywf0zbyN> (Last accessed: 08.07.2023) [in Ukrainian].
- Kovalkov, O. (2014). Afghanistan and the Afghan war through the eyes of Soviet «Afghans». *Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University* (Issue 49, pp. 143—147). Zaporizhzhia [in Ukrainian].
- Ostrovyyk, D. (2018). Problems of adaptation of «Afghan» soldiers in the conditions of transformational processes in the Soviet society of the 1980s. *Scientific notes on Ukrainian history: Collection of scientific articles* (Issue 44, pp. 88—98). Pereyaslav [in Ukrainian].
- Hrynevych, L. (2005). Armed Forces of Ukraine in the 1990s. *Encyclopedia of the history of Ukraine* (Vol. 3, pp. 310—311). Kyiv [in Ukrainian].
- With a shield or on a shield. How the Ukrainian army changed during the 30 years of Independence. *RBC-Ukraine*. 10.08.2021. Retrieved from: <https://cutt.ly/iwf0djPH> (Last accessed: 14.05.2023) [in Ukrainian].
- (2019). Theft in the Armed Forces in 2004—2017 — report of the investigative commission. *Ukrainian Military Pages* (Part 1). Retrieved from: <https://cutt.ly/owf0dSyG> (Last accessed: 08.05.2023) [in Ukrainian].
- Transcript of the meeting of the National Security Service of Ukraine on February 28, 2014 regarding the situation in Crimea*. Retrieved from: <https://cutt.ly/Gwf0foRv> Last accessed: 08.05.2023) [in Ukrainian].
- Oleksandr Turchynov: «Where in Crimea they carried out orders, they came out with weapons and flags». Retrieved from: <https://cutt.ly/fwf0gj86> (Last accessed: 05.08.2023) [in Ukrainian].
- The full text of the transcript of the meeting of the National Security and Defense Council chaired by acting President of Ukraine, Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine O.V. Turchynova from February 28, 2014. *Military*. Retrieved from: <https://cutt.ly/twf0hkra> (Last accessed: 05.07.2023) [in Ukrainian].
- Kilar, A., Pikulytska, H., & Bulka, S. (2021). *Warriors of Light: University and War* (Part 1). Lviv [in Ukrainian]. *Archive of IN NASU*. F. 1. Op. 2. Unit coll. 829 [in Ukrainian].
- «We really want satisfaction»: fighters about their motivation and the liberation of Kherson Oblast. *Radio Svoboda*. 3.09.2022. Retrieved from: <https://cutt.ly/twf0xiJK> (Last accessed: 05.06.2023) [in Ukrainian].
- «Changed the gadget to a machine gun»: special agent and top blogger Kyrylo Sazonov. *Army Inform*. 03.07.2023. Retrieved from: <https://cutt.ly/9wf0xUwQ> (Last accessed: 05.08.2023) [in Ukrainian].
- The chief military commissar of Kyiv: in the first months of the war, queues at the military commissars were very long. *TSN*. 10.24.2022. Retrieved from: <https://cutt.ly/Rwf0xMQe> (Last accessed: 05.04.2023) [in Ukrainian].
- Decree of the President of Ukraine № 69/2022 «On General Mobilization». *President of Ukraine. Official online representation*. Retrieved from: <https://cutt.ly/kwf0cfR8> (Last accessed: 20.04.2023) [in Ukrainian].
- (2021). Russia is drawing troops to the border with Ukraine. «It doesn't look like training» — media. *BBC News Ukraine*. Retrieved from: <https://cutt.ly/Awf0cPpV> (Last accessed: 20.04.2023) [in Ukrainian].
- Russia is drawing troops to the border of Ukraine in an «alarming amount» — CIT. *Ukrainian Pravda*. 24.11.2021. Retrieved from: <https://cutt.ly/3wf0c7WY> (Last accessed: 20.04.2023) [in Ukrainian].
- The Russian military is once again beginning to accumulate forces and means near the borders of Ukraine. *Ukrinform*. 31.10.2021. Retrieved from: <https://cutt.ly/Rwf0vlAt> (Last accessed: 21.04.2023) [in Ukrainian].
- Russian troop movements near Ukraine border prompt concern in U.S., Europe. *The Washington Post*. 30.10.2021. Retrieved from: <https://cutt.ly/Gwf0bJDr> (Last accessed: 21.04.2023) [in Ukrainian].
- Law of Ukraine «On the Basics of National Resistance». *Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved from: <https://cutt.ly/uwf0nt7O> (Last accessed: 20.04.2023) [in Ukrainian].
- In Ukraine, the formation of units of the Territorial Defense Forces of the Ukrainian Armed Forces is being accelerated. *Ministry of Defence Ukraine. Official website*.

- 18.01.2022. Retrieved from: <https://cutt.ly/dwf0mwX1> (Last accessed: 20.04.2023). [in Ukrainian].
- Musician Polozhinsky signed a contract for military service in the reserve of the Armed Forces. *Censor.Net*. 15.02.2022. Retrieved from: <https://cutt.ly/Vwf0m2c3> (Last accessed: 20.04.2023) [in Ukrainian].
- The Council adopted in the first reading a draft law that allows the participation of the Teroborana in combat operations. *No Censor*. 15.02.2022. Retrieved from: <https://cutt.ly/Ywf0QsvE> (Last accessed: 20.04.2023) [in Ukrainian].
- 37000 citizens have already joined the ranks of the Teroborona, — Zaluzhnyi. *Censor.Net*. 27.02.2022. Retrieved from: <https://cutt.ly/twf0QT7I> (Last accessed: 20.04.2023) [in Ukrainian].
- «Judicial practice was formulated quickly». What awaits those who ignore subpoenas — a lawyer. *NV Ukraine*. 20.07.2022. Retrieved from: <https://cutt.ly/rwf0QNGp> (Last accessed: 20.04.2023) [in Ukrainian].
- They paid \$2,000000 each: border guards detained fugitives on the border with Moldova. *TSN*. 01.04.2023. Retrieved from: <https://cutt.ly/1wf0M9U4> (Last accessed: 25.05.2023) [in Ukrainian].
- In Zhytomyr Oblast, three women entered into a fictitious marriage to transport conscripts across the border: they were informed of the suspicion. *Bykva*. 01.02.2023. Retrieved from: <https://cutt.ly/Bwf01hFR> (Last accessed: 25.04.2023) [in Ukrainian].
- The SBU blocked dozens of Telegram channels that reported on the places where summonses were served. *Radio Svoboda*. 08.03.2023. Retrieved from: <https://cutt.ly/Awf01P72> (Last accessed: 25.05.2023) [in Ukrainian].
- Ministry of Internal Affairs: In Ukraine, criminal liability is introduced for photographing and videotaping the movements of military personnel, weapons and equipment. *Government portal. The only web portal of executive authorities of Ukraine*. Retrieved from: <https://cutt.ly/Vwf013QF> (Last accessed: 25.04.2023) [in Ukrainian].
- «Think, are you «nothingness» or do you have dignity?»: Acting commander of «Azov» «Tavr» Krotevych about evaders from subpoenas in the Armed Forces — «Rendezvous». 5. *First Ukrainian Information*. Retrieved from: <https://cutt.ly/kwf00k1h> (Last accessed: 08.06.2023) [in Ukrainian].
- «Fear is normal»: the legendary soldier of the ZSU Kovalenko gave simple advice that will save lives in the event of enemy fire. 5. *First Ukrainian Information*. 07.06.2022. Retrieved from: <https://cutt.ly/Gwf00BnP> (Last accessed: 18.05.2023) [in Ukrainian].
- Serhiy Panas: What is happening under Bakhmut resembles a zombie apocalypse. The enemy marches as if on parade — full height, to the slaughter. *Volyn UA*. 11.04.2023. Retrieved from: <https://cutt.ly/2wf02sJR> (Last accessed: 16.08.2023) [in Ukrainian].
- Commander of the assault unit Ruslan «Pisnya» Kachurovsky: In Bakhmut, the Russians go snoring, as brazenly as possible, at full height. Accordingly, they receive in full. *UNI-AN*. 15.12.2022. Retrieved from: <https://cutt.ly/Bwf02-GPd> (Last accessed: 14.05.2023) [in Ukrainian].
- Songs of War*. Retrieved from: <https://cutt.ly/uwf09rpd> (Last accessed: 20.05.2023) [in Ukrainian].
- «There are no more queues for military commissions, and people are needed at the front»: commander Vyshebaba — about the need for mobilization. *TSN*. 12.03.2023. Retrieved from: <https://cutt.ly/kwf09Qxf> (Last accessed: 25.05.2023) [in Ukrainian].
- «Go to your Bakhmut»: a Cherkasy man got into a «language conflict» at a ski resort. *Social News*. 03.04.2023. Retrieved from: <https://cutt.ly/5wf091Xe> (Last accessed: 05.07.2023) [in Ukrainian].
- Conflict between a military medic and a vacationer in Bukovel: what is known. *ZAXID.NET*. 03.04.2023. Retrieved from: <https://cutt.ly/twf03cDb> (Last accessed: 05.07.2023) [in Ukrainian].
- «I didn't want to offend»: the hero of the scandal in Bukovel apologized to the Armed Forces (video). *UNIAN*. 03.04.2023. Retrieved from: <https://cutt.ly/dwf03XFE> (Last accessed: 05.07.2023) [in Ukrainian].
- Conflict in a minibus near Kharkov: an ATO soldier could not get into the cabin three times with a UBD card (video). *TSN*. 14.04.2021. Retrieved from: <https://cutt.ly/Ywf08f3b> (Last accessed: 07.05.2023) [in Ukrainian].
- Not everyone will receive 30 thousand. How salaries and pensions for the military have changed since February 1. *Economic Truth*. 23.02.2023. Retrieved from: <https://cutt.ly/Wwf08YUd> (Last accessed: 14.05.2023) [in Ukrainian].
- The government canceled the additional payment of UAH 30,000 to soldiers in the rear. Is this decision correct? Economist, military and politician answer. *Forbes*. 01.02.2022. Retrieved from: <https://cutt.ly/9wf08VSI> (Last accessed: 17.05.2023) [in Ukrainian].
- The soldier calculated how much the salary at zero differs from the income of civilians. *Big Kyiv*. 03.04.2023. Retrieved from: <https://cutt.ly/mwf04w1d> (Last accessed: 17.05.2023) [in Ukrainian].
- The «How are you, brother?» project was launched for military and civilians, designed to help people during wartime. *Lviv OVA*. 13.04.2023. Retrieved from: <https://cutt.ly/lwf04-c8A> (Last accessed: 25.04.2023) [in Ukrainian].
- How to adapt to peaceful life after the front, when the war is still going on. *Weche*. Retrieved from: <https://cutt.ly/uwf04-PQj> (Last accessed: 25.05.2023) [in Ukrainian].
- BECAUSE OF YOU. National campaign of thanks to the military and veterans of Ukraine (official website of the campaign)*. Retrieved from: <https://zt.org.ua/> (Last accessed: 25.05.2023) [in Ukrainian].
- «Thanks to you» initiative: do the military need a gesture of thanks «palm to heart». *Radio Svoboda*. 10.08.2019. Retrieved from: <https://cutt.ly/0wf07dyS> (Last accessed: 25.05.2023) [in Ukrainian].
- Podobna, E. (2018). *Girls cut their braids. A book of memories*. Kyiv: Luta Sprava [in Ukrainian].

- Lytvyn, M., & Naumenko, K. (1992). *Ukrainian Sich Riflemen: to the 500th anniversary of Cossack glory*. Kyiv [in Ukrainian].
- Songs of war*. Retrieved from: <https://cutt.ly/iwf07YcM> (Last accessed: 20.05.2023) [in Ukrainian].
- «ArmyInform» website. *Army Inform*. 4.12.2021. Retrieved from: <https://cutt.ly/1wf07CX4> (Last accessed: 05.20.2023) [in Ukrainian].
- Zelenska named the number of women in the Armed Forces. *Public radio*. Retrieved from: <https://cutt.ly/Vwf05ik7> (Last accessed: 20.05.2023) [in Ukrainian].
- Post on the Facebook page of the Ukrainian Association of Representatives of Law Enforcement Bodies — UAPPO dated July 6, 2022. *Facebook*. 06.07.2022. Retrieved from: <https://www.facebook.com/UAWLE/> (Last accessed: 20.05.2023). [in Ukrainian].
- Running-Ren, E. (1982). *Mosaic of my memories*. Munich; London [in Ukrainian].
- The first hours of a large-scale war. Why did the Armed Forces accept the battle, but retreated? *Radio Svoboda*. 18.07.2022. Retrieved from: <https://cutt.ly/Fwf05E78> (Last accessed: 24.05.2023) [in Ukrainian].
- They endured and did not surrender: the anniversary of the liberation of Kyiv region and Chernihiv region — footage of the crimes of the occupiers. *Channel 24*. 02.04.2023. Retrieved from: <https://cutt.ly/Jwf0593a> (Last accessed: 14.04.2023) [in Ukrainian].
- The entire Kyiv region was liberated from the occupiers — the Ministry of Defense. *Ukrainian Pravda*. 2.04.2022. Retrieved from: <https://cutt.ly/owf06d2i> (Last accessed: 23.05.2023) [in Ukrainian].
- April 2 is the anniversary of the liberation of Kyiv Oblast. *Social News*. 02.04.2023. Retrieved from: <https://cutt.ly/hwf06nJ9> (Last accessed: 23.05.2023) [in Ukrainian].
- The entire Kyiv region is freed from the troops of the Russian Federation — the Ministry of Defense. *Radio Svoboda*. 02.04.2022. Retrieved from: <https://cutt.ly/Pwf06FFE> (Last accessed: 23.05.2023) [in Ukrainian].
- The liberation of Kyiv Oblast became «the foundation of further successful operations» — Syrskiy. *Radio Svoboda*. 02.04.2023. Retrieved from: <https://cutt.ly/6wf2qQxT> (Last accessed: 23.05.2023) [in Ukrainian].
- «When you plunge into the elements of war, the task is to hold the frontier»: the commander of the «Black Zaporozhets» told how they managed to hold Kyiv in March. 5. *First Ukrainian Information*. 20.06.2022. Retrieved from: <https://cutt.ly/pwf2qhxz> (Last accessed: 05.04.2023) [in Ukrainian].
- What is happening in Mariupol and Azovstal. *BBC News Ukraine*. 21.05.2022. Retrieved from: <https://cutt.ly/Awf2qSFW> (Last accessed: 05.04.2023) [in Ukrainian].
- Defenders of Mariupol gave a briefing from the blocked «Azovstal»: the main thing. *Hromadske*. 08.05.2022. Retrieved from: <https://cutt.ly/Dwf2q0va> (Last accessed: 15.05.2023) [in Ukrainian].
- Commander of «Azov» Denys Prokopenko (Redis): We did everything possible and impossible to draw back the overwhelming enemy forces. *Ukrainian Pravda*. 08.05.2022. Retrieved from: <https://cutt.ly/xwf2wPjy> (Last accessed: 15.05.2023) [in Ukrainian].
- «Rain» in apartments and stolen windows: residents of Mariupol are dissatisfied with the «renovations» of the occupiers. *UNIAN*. 20.11.2022. Retrieved from: <https://cutt.ly/owf2wnKn> (Last accessed: 15.05.2023) [in Ukrainian].
- The adviser to the mayor of Mariupol told how the invaders forced the townspeople to testify against the Armed Forces. *Ukrinform*. 15.06.2022. Retrieved from: <https://cutt.ly/5wf2wHTC> (Last accessed: 15.05.2023) [in Ukrainian].
- «The Armed Forces are close»: patriots staged a flash mob in Mariupol (photo). *Glavkom*. 13.02.2023. Retrieved from: <https://cutt.ly/Owf2w9HH> (Last accessed: 20.05.2023) [in Ukrainian].
- In Mariupol, the occupiers announced a hunt for a teenager who tore down the Russian flag and called it a «rag». *Newsroom*. 21.06.2022. Retrieved from: <https://cutt.ly/mwf2eimD> (Last accessed: 20.05.2023) [in Ukrainian].
- June 13 — Mariupol Liberation Day. *Ukrainian Institute of National Remembrance*. 13.06.2020. Retrieved from: <https://cutt.ly/4wf2eIlz> (Last accessed: 20.05.2023) [in Ukrainian].
- The wife of the commander of the «Azov» regiment called for the liberation of Ukrainian soldiers from captivity in the Russian Federation. *Ukrinform*. 23.01.2023. Retrieved from: <https://cutt.ly/Uwf2rWxi> (Last accessed: 20.05.2023) [in Ukrainian].
- 118 «Christmas in captivity»: a performance was held on Sofia Square to remind about the captive Azov residents (PHOTO). *Hromadske*. 24.12.2022. Retrieved from: <https://cutt.ly/7wf2rKdc> (Last accessed: 23.05.2023) [in Ukrainian].
- «Our brigade liberated Izyum»: an interview with a wounded paratrooper from Odesa. *Social News*. 23.10.2022. Retrieved from: <https://cutt.ly/lwf2toTX> (Last accessed: 10.05.2023) [in Ukrainian].
- «Tired of retreating»: the Armed Forces told how the counteroffensive in Kharkiv Oblast was conducted. *UNIAN*. 5.12.2022. Retrieved from: <https://cutt.ly/vwf2tAab> (Last accessed: 10.05.2023) [in Ukrainian].
- With tears, kneeling and with the national anthem of Ukraine: how locals meet defenders in de-occupied villages and cities. *TSN*. 6.10.2022. Retrieved from: <https://cutt.ly/qwf2t1UW> (Last accessed: 10.05.2023) [in Ukrainian].
- «We really want satisfaction»: fighters about their motivation and the liberation of Kherson Oblast. *Radio Svoboda*. 03.09.2022. Retrieved from: <https://cutt.ly/mwf2yKXB> (Last accessed: 07.08.2023) [in Ukrainian].
- The enemy is throwing all its fighting forces at Bakhmut, fierce battles are going on, — officer of the Svoboda battalion Illenko. *Espresso*. 3.01.2023. Retrieved from: <https://cutt.ly/Xwf2y6mr> (Last accessed: 15.05.2023) [in Ukrainian].
- The longest battle of the war. What is happening in Bakhmut engulfed in fire. *BBC News Ukraine*. 10.03.2023. Re-

- rieved from: <https://cutt.ly/twfZule9> (Last accessed: 16.05.2023) [in Ukrainian].
- The Armed Forces retreated from Soledar: «To save the lives of personnel». *BBC News Ukraine*. 25.01.2023. Retrieved from: <https://cutt.ly/3wf2uUXR> (Last accessed: 18.05.2023) [in Ukrainian].
- Hard battles are going on for Soledar — Hanna Malyar. *Telegram*. 10.01.2023. Retrieved from: <https://cutt.ly/hwf2uCVu> (Last accessed: 20.05.2023) [in Ukrainian].
- Can the Russian Federation break through the front: the head of the CIA assessed the strength of the aggressor. *UNI-AN*. 09.03.2023. Retrieved from: <https://cutt.ly/Xwf2if7B> (Last accessed: 20.05.2023) [in Ukrainian].
- Eastern front: how will the Russian offensive in Donbas develop? *BBC News Ukraine*. 11.04.2022. Retrieved from: <https://cutt.ly/pwf2iDJa> (Last accessed: 20.05.2023) [in Ukrainian].
- Hero of Ukraine Dmytro Kotsyubailo died under Bakhmut, «Da Vinci» — the president. *Radio Svoboda*. 07.03.2023. Retrieved from: <https://cutt.ly/jwf2i9DU> (Last accessed: 05.04.2023) [in Ukrainian].
- As noted in the SBU, the investigators established that the Ukrainian military man who was shot after saying «Glory to Ukraine!» was a sniper of the 163rd battalion of the 119th separate brigade of TRO of the Chernihiv region, Oleksandr Ihorovych Matsievskiy. *UNI-AN*. 12.03.2023. Retrieved from: <https://cutt.ly/lwf2oLWL> (Last accessed: 05.04.2023) [in Ukrainian].
- Execution of a Ukrainian prisoner for the words «Glory to Ukraine». What is known. *BBC News Ukraine*. 06.03.2023. Retrieved from: <https://cutt.ly/9wf2oPk1> (Last accessed: 05.06.2023) [in Ukrainian].
- The Russian Federation withdrew from the Geneva Convention. The UN will not be able to judge her for violating the rights of civilians during the war. *Social News*. 22.11.2019. Retrieved from: <https://cutt.ly/iwf2o8Ff> (Last accessed: 05.06.2023) [in Ukrainian].
- The SBU began an investigation into the probable execution of a Ukrainian soldier. *Hromadske*. 12.04.2023. Retrieved from: <https://cutt.ly/jwf2phUs> (Last accessed: 20.05.2023) [in Ukrainian].
- A live Ukrainian soldier was beheaded: the Russian occupiers shocked the world with a new brutal video. 5. The first. *Ukrainian.Informational*. 12.04.2023. Retrieved from: <https://cutt.ly/zwf2pSF1> (Last accessed: 05.06.2023) [in Ukrainian].
- On February 18, captured self-defenders were beheaded (video). *TEXTY.ORG.UA*. 26.02.2014. Retrieved from: <https://cutt.ly/Hwf2p9rh> (Last accessed: 05.05.2023) [in Ukrainian].
- Mykhailo Gavrilyuk. The heads of the Cossacks were cut off. *Youtube*. 26.02.2014. Retrieved from: <https://cutt.ly/Ewf2amCB> (Last accessed: 05.05.2023) [in Ukrainian].
- On February 18, the captured Maidan residents were beheaded, — Havrilyuk. *Channel 24*. 26.02.2014. Retrieved from: <https://cutt.ly/fwf2aBCA> (Last accessed: 05.05.2023) [in Ukrainian].
- Murders on the Maidan: the security forces say about the trail of the FSB. *BBC News Ukraine*. 03.04.2014. Retrieved from: <https://cutt.ly/pwf2sfEg> (Last accessed: 05.05.2023) [in Ukrainian].
- Crimes against the Maidan: who is hindering the investigation. *BBC News Ukraine*. 17.11.2015. Retrieved from: <https://cutt.ly/twf2djqP> (Last accessed: 05.05.2023) [in Ukrainian].
- How «Wagnerians» loot in Bakhmut. Will Europe see this footage? *Obozrevatel*. 12.03.2023. Retrieved from: <https://cutt.ly/iwf2dNGT> (Last accessed: 05.05.2023) [in Ukrainian].
- «PMC Putler»: exposure of EvgenyPrigozhin and «Project K», their war criminals and atrocities. *Youtube*. 17.04.2023. Retrieved from: https://youtu.be/vYqds09Hx_8 (Last accessed: 20.05.2023) [in russian].
- Children and teenagers were killed in Bakhmut. Russians-«Wagnerians» told about their crimes. How Ukraine and Prigozhin react. *BBC News Ukraine*. 17.04.2023. Retrieved from: <https://cutt.ly/Nwf2fmb8> (Last accessed: 26.05.2023). [in Ukrainian].
- Drakulich, S. (2022). *They wouldn't hurt a fly. War criminals on trial in The Hague*. Kyiv [in Ukrainian].
- Up to 4,000 civilians remain in Bakhmut, Vereshchuk. *LB.UA*. 07.03.2023. Retrieved from: <https://cutt.ly/twf2fXQy> (Last accessed: 14.05.2023) [in Ukrainian].
- Many civilians want to leave Bakhmut, but they can't anymore — volunteer. *Radio Svoboda*. 29.03.2023. Retrieved from: <https://cutt.ly/Swf2gaO7> (Last accessed: 16.05.2023) [in Ukrainian].
- «Lviv and Bakhmut are two different worlds»: a military man said that civilians do it wrong. *Lviv Media*. 18.03.2023. Retrieved from: <https://cutt.ly/Lwf2gnup> (Last accessed: 20.05.2023) [in Ukrainian].